

An Analysis of Waqf Developments in the Pahlavi Era (Case Study: Astan Quds Razavi)

Mostafa Farzaneh¹ Vahid Shalchi² Majid Fouladiyan³

1. Ph.D. Candidate in Political Sociology, Department of Sociology, Faculty of Social Sciences, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran : tahafarzaneh@gmail.com
2. Corresponding Author, Associate Professor of Sociology, Department of Sociology, Faculty of Social Sciences, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran (Corresponding Author): shalchi@atu.ac.ir
3. Associate Professor of Sociology, Faculty of Letters and Humanities, Department of Social Sciences, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran: fouladiyan@um.ac.ir

Article Info

Abstract

Article Type:
Research Article

Article History:

Received:
September 04, 2023

In Revised Form:
October 10, 2023

Accepted:
October 15, 2023

Published Online:
December 21, 2024

Keywords

Based on the data of Waqfs in Astan Quds Razavi and historical evidence, this article tries to present a clear picture of Immovable Waqf changes; Waqifs(Donators), type of Waqfs and their geographical distribution, manner of endowment consumption, as well as the assignment of Custodians or supervisor. In addition, From the perspective of social history and using some theoretical concepts, it seeks to explain these developments. For this purpose, descriptive-analytical historical method and interview were used. The findings show that; The annual average of immovable Waqf in Pahlavi is about one and a half. %85 of the Waqifs belong to the middle-middle and upper-middle social base, and except for a few merchants and tradesmen, %40 have left the responsibility to Astan and %54 have not appointed a supervisor. %68 of the Waqfs had a special aspect and nearly %22 of the expenses were for medical purposes. %13 of cases are farms. The annual average of Waqfs during the times when one person was the Custodians and governor was 2/07, pieces While for the years when he was only a Custodians, it was 1.30. The correlation coefficient shows a direct relationship between the Custodians' actions and the amount of Waqf, as well as a direct and strong relationship between the number of Waqf pieces and the months of trusteeship of Custodians. At the same time, attention should also be paid to factors such as the social image of Custodians, social stability, bureaucratization of the threshold and the effect of government policies. Therefore, the waqifs of this age have made Waqfs based on an understanding of the needs of the society, which was made more prominent by the actions of the Custodians of Astan and social networks affected by the institutional environment. In addition, the concentration in some cities can be explained by the cognitive approach and the continuation of the tradition of Waqf, but the lack of encouragement and support from the clergy and the government, as well as the growth of charitable organizations, were effective in the non-dispersion of Waqfs.

Waqf, Pahlavi, Astan Quds, social history.

Cite this The Author (s): Farzaneh, M; Shalchi, V; Fouladiyan, M. (2024). Analysis of Waqf changes in Pahlavi period Case Study: Astan Quds Razavi : Quarterly Scientific Journal of Farhang Razavi. Year 12, Issue 4, Winter 2024, Serial Number 48 – (91- 131)- [DOI:10.22034/farzv.2023.414855.1909](https://doi.org/10.22034/farzv.2023.414855.1909)

[Published by: University of Tehran Press](#)

Introduction

Basically, Waqf is considered as a religious act. The research findings of Teah et al. (2014) and Schlegelmilch et al. (1997) also emphasized that benevolent actions are a religious teaching (Teah et al. 2014: 10). In addition to this, waqifs, waqf institutions and waqf expenses are formed in the institutional network of relationships. Berking (1999) notifies that donations is never free from social and moral obligations (Machin, Williams & Firth, 2020: 3). Therefore, it cannot be investigated only with intra-religious analysis.

Astan Quds Razavi has formed a powerful endowment institution in social, economic, cultural, religious and political dimensions, which has an impact on the configuration of society. This institution “as one of the oldest and most documented collections of endowments(Waqf) in the world, has a long history in endowment”(Hasanabadi,2011:7-8).

Based on the data of Waqfs in Astan Quds Razavi and historical evidence, this article aims to provide a comprehensive overview of changes in immovable Waqf, including details about social statues and gender of Waqifs (donors), types and geographic distribution of Waqfs, usage of endowment funds, and the assignment of custodians or supervisors. The primary question addresses the characteristics of Waqf changes in Astan Quds during the Pahlavi era and the underlying explanations. Additional questions examine the policies and actions of Pahlavi, the social and political role of custodians, the status of the Astan organization, the social statues and gender of Waqifs, and the mechanisms used for endowment (e.g., general/special expenses, delegation of responsibilities to Astan or other parties).

The study approaches these changes from a social history perspective, applying theoretical concepts such as: Perceived needs, Dyadic- ties, Social networks and trust, without attempting to test theories or generalizable patterns. To achieve this, a descriptive-analytical historical method and interviews were employed, following an interpretive strategy as suggested by Skocpol (1984). This strategy emphasizes understanding complexity over providing general explanations, the time and context, and also processual nature of events. This study incorporates inductive comparison to create comparative tables. Data percentages and frequencies were obtained using Excel and S.Q.L. and SPSS was also used. In some cases, that the accuracy of data needed to be revised, it was adopted to the Document Management Indexing database of Astan-Qods-Razavi. Which was approved by the researches of Awqaf monitoring and productivity management, document management researchers and Islamic research institution researchers of A.Q.R. The interview was semi-structured. The selection criteria of interview-

ees were: Relevant field of study, Citable articles or books, organizational position and working experience related to Waqf documents. The criteria of the social statuses of the acquaintances were: occupation, social and family status, in the case of women, their family position and status or spouse's employment was considered.

Key findings reveal that the annual average of immovable Waqf during the Pahlavi era was approximately 1.5 per year. The annual distribution of endowments in the mentioned period is shown in a graph. Roughly 85% of Waqfs were from the middle-middle and upper-middle social statuses. 40% delegated responsibility to Astan, this matter had an upward trend from 1931 to 1971 and at the end of it, and 18% assigning responsibility to another individual before Astan. Additionally, 54% did not designate a supervisor, 68% of Waqfs were earmarked for special expenses, and about 22% of expenses were for medical purposes. Most Waqfs were male, with female Waqfs typically from middle-class backgrounds, directing their endowments toward hospital expenses, general expenses, and support for religious staff, lighting, tombs, prayer recitals, and Qur'an readings. Geographically, endowments spanned six provinces, with Khorasan accounting for 49%, After Khorasan, Kerman and Tehran have the most endowment cases. 13% were agricultural properties. This era marked the first appearance of endowments for hospitals, as well as for the mothers' support company. Due to government policies, traditional key positions in Astan held by Sadats decreased, resulting in a reduction of Sadat endowments to a single case.

Religious spending shifted as well, with a marked decrease in endowments for religious holidays, especially under Reza Shah. In the second Pahlavi period, land endowments increased while farmland endowments declined, influenced by land reform policies that redistributed large estates to smaller classes. The impact of government policies on Waqfs varied, with support seen in areas like healthcare, but less alignment in education-related endowments. When government policies conflicted with religious or cultural values, endowment frequency declined, or social and religious networks redefined endowment uses.

During periods when a custodian also served as governor, the annual average of Waqfs was 2.07; without this dual role, it was 1.30. Correlation analysis showed a direct relationship between custodians' tenure / their actions and the quantity of Waqfs. also It is highlighted the influence of custodians' social image, social stability, bureaucratic processes. However, these factors alone were not decisive for endowment patterns.

Contrary to some researchers who argue that this era inflicted lasting harm on Waqf (e.g., Jalalian, 2011; Navaeian, 2011; Nikmer, 2013; Akbari, 2020), the

findings suggest that endowment practices were based on societal needs and lived experiences, reinforced by custodian actions and social networks. For example, the growth of endowments in the field of treatment is in line with eight Custodians who have taken constructive measures in the field of health and treatment, which were important in the formation of an institutional legacy. The low ratio of endowments in the fields of Kheyrat, orphans and pilgrims' affairs was also in line with the low Custodians actions in these fields. Waqfs tended to persist due to their durability and relevance to societal needs. Notably, middle-class individuals were more active in making Waqfs than those from higher classes, who seemed less favorable toward Waqfs as charitable organizations gained popularity, enabling clearer expense allocation and capital control.

The concentration of Waqfs in certain cities can be explained by cultural continuity and the tradition of Waqf. For instance, the rise in endowments in Kerman is likely related to both its historical Waqf tradition and the establishment of an endowment office in Yazd and Kerman, which helped to promote and manage Astan's endowments in the region. Also, the historical experience of failing to entrust responsibility to someone else could have led to delegation of responsibility to Astan.

In summary, while government and clergy support for Waqfs diminished, resulting in a lower number of Waqfs and less diversification of Waqfs, but the idea of Waqf persisted in response to community needs and societal values.

Reference:

- Hasanabadi, Abulfazl (2011). The position of Custodians in the Waqf administration of Astan Quds Razavi. Astan Quds Razavi's special Waqf letter. Mashhad: Secretariat of the Supreme Cultural Council of Astan Quds. (in Persian).
- Machin, Laura.L & Richard A. Williams & Lucy Frith (2020), Proposing a sociology of donation: The donation of body parts and products for art, education, research, or treatment. <http://wileyonlinelibrary.com/journal/soc4.p:1-16>. DOI: 10.1111/soc4.12826
- Skocpol, theda (2009). Vision and method in historical sociology. Translated to Persian by Hashem Aghajari. Tehran: nashr-e-markaz. (in Persian).
- Teah, M. and Lwin, M. and Cheah (2014), Moderating Role of Religious Beliefs on Attitudes towards Charities and Motivation to Donate. *Asia Pacific Journal of Marketing and Logistics*. 26 (5): pp. 738-760.

تحلیل تحولات وقف در دوره پهلوی

(مورد مطالعه؛ آستان قدس رضوی)

مصطفی فرزانه^۱، وحید شالچی^۲، مجید فولادیان^۳

tahafarzaneh@gmail.com

shalchi@atu.ac.ir

fouladiyan@um.ac.ir

۱. دانشجوی دکتری رشته جامعه‌شناسی سیاسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران؛

۲. دانشیار، گروه جامعه‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران (نویسنده مسئول)؛

۳. دانشیار، گروه علوم اجتماعی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران؛

چکیده

اطلاعات مقاله

این مقاله با تکیه بر داده‌های وقف‌نامه‌ها در آستان قدس رضوی و شواهد تاریخی، می‌کوشد تصویر روشنی از سیر وقف‌های غیرمنقول، واقفان، نوع رقبات و پراکندگی جغرافیایی شان، مصرف موقوفات و نیز واگذاری تولیت یا ناظر ارائه کند. برای توضیح این تحولات از تاریخ اجتماعی و پاره‌ای مفاهیم نظری بهره گرفته و از روش تاریخی توصیفی تحلیلی و مصاحبه استفاده شده است. یافته‌ها بیانگر آن است که: میانگین سالانه وقف‌های غیرمنقول در پهلوی حدود یک و نیم است. ۸۵٪ واقفان متعلق به پایگاه اجتماعی متوسط‌متوسط و متوسط بالا بوده و به جز اندکی از تجار و کسبه، ۴۰٪ تولیت موقوفه را به آستان و اگذار کرده و ۵۴٪ ناظر تعیین نکرده‌اند. ۶۸٪ موقوفات جنبه خاص داشته و حدود ۲۲٪ مصارف برای امور درمانی بوده است. همچنین بیشترین فراوانی رقبات با ۱۳٪ زمین است. میانگین سالانه وقف در زمان‌هایی که یک نفر متولی و استاندار بوده ۲/۰۷ درحالی که برای سال‌هایی که فقط متولی بوده ۱/۳۰ بوده است. ضریب همبستگی ارتباط مستقیم بین اقدامات متولیان و میزان وقف و نیز ارتباط مستقیم و شدید بین تعداد رقبات و ماه‌های تولیت را نشان می‌دهد. ضمن آنکه باید به مؤلفه‌های وجهه اجتماعی نایب‌التولیه‌ها، ثبات اجتماعی، بوروکراتیک‌شدن آستان و تاثیر سیاست‌های حکومت نیز توجه داشت؛ بنابراین واقفان این عصر بر مبنای درکی از نیازهای جامعه که به واسطه اقدامات متولیان آستان و شبکه‌های اجتماعی متأثر از محیط نهادی، پررنگ‌تر شده بود، اقدام به وقف کرده‌اند. درضمن تمرکز در برخی شهرها را می‌توان با رویکرد شناختی و تداوم سنت وقف توضیح داد، ولی عدم تشویق و همراهی روحانیت و حکومت و نیز رشد بنگاه‌های خیریه بر عدم پراکندگی وقف موثر بود.

تاریخ دریافت:

۱۴۰۲/۰۶/۱۳

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۲/۰۷/۱۸

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۲/۰۷/۲۳

تاریخ انتشار:

۱۴۰۲/۱۰/۰۱

وقف، پهلوی، آستان قدس، تاریخ اجتماعی.

کلیدواژه‌ها

استاد: فرزانه، مصطفی؛ شالچی، وحید؛ فولادیان، مجید: (۱۴۰۳). تحلیل تحولات وقف در دوره پهلوی (مورد مطالعه؛ آستان قدس رضوی): فصلنامه علمی پژوهشی فرهنگ رضوی، سال ۱۲، شماره ۴، زمستان، شماره پیاپی ۴۸ - (۹۱-۱۳۱).

[DOI:10.22034/farzv.2023.414855.1909](https://doi.org/10.22034/farzv.2023.414855.1909)

ناشر: بنیاد بین المللی فرهنگی هنری امام رضا (علیه السلام)

۱. مقدمه و بیان مسئله

«وقف» در لغت به معنای ایستادن و درنگ کردن است و در اصطلاح فقها به معنای «تَحْبِیْسُ الْأَصْلِ وَ تَسْبِیْلِ الْمَنْفَعَةِ بِإِطْلَاقِ الْمَنْفَعَةِ» یعنی جلوگیری از نقل و انتقال آن (حائری، ۱۳۸۰: ۲۳-۲۸)، نگهداری مال و رها کردن منفعت آن است (نیازی و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۶-۱۵). وقف، کنشی مذهبی محسوب می‌شود؛ بدین سان انگیزه‌های مذهبی نقش مؤثری بر وقف دارند، همان‌گونه که یافته‌های پژوهش تی و لوین و چیا (۲۰۱۴) تأیید می‌کند یا شلگمیلیچ و همکارانش (۱۹۹۷) تأکید کردند که اساساً اعمال خیرخواهانه یک آموزه دینی است (Teah et al., 2014: 10)؛ اما واقفان، مؤسسات وقفی و مصارف وقف در شبکه‌ای از روابط، ساختارها و نهادهای اجتماعی شکل می‌گیرند. برکین (۱۹۹۹) نشان می‌دهد که بخشش هرگز فارغ از تعهدات اجتماعی و اخلاقی نیست (Machin et al., 2020: 3)؛ بنابراین نمی‌توان آن را صرفاً با تحلیل‌های درون دینی بررسی کرد. پس باید آن فضای مقدوراتی را شناسایی کنیم که ضمن حضور کنشگران در آن، از آن‌ها استعلا می‌یابد.

با تراکم تاریخی وقف، سازمان‌های موقوفه‌ای ایجاد می‌شود. نهادهای موقوفه عمده با تبدیل سرمایه‌های اقتصادی، فرهنگی و سیاسی به یکدیگر از جایگاه والایی در عرصه اجتماعی سیاسی برخوردارند. در این میان آستان قدس با داشتن قدرت اجتماعی برخاسته از ریشه‌های دینی، قدرت اقتصادی برخاسته از موقوفات و تأثیر متقابل بر قدرت سیاسی، نهاد قدرتمندی را شکل داده که در ابعاد اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی، مذهبی و سیاسی بالیده و در پیکربندی جامعه خویش تأثیرگذار است. این سازمان «به‌عنوان یکی از قدیمی‌ترین و مدون‌ترین مجموعه‌های موقوفاتی در دنیا، از سابقه‌ای طولانی در وقف برخوردار است» (حسن‌آبادی، ۱۳۹۱: ۷-۸).

سیاست‌های مدرنیزاسیون و تحولات اجتماعی عصر پهلوی با جامعه سنتی پیش از آن در تقابل بنیادی قرار داشت. حتی مشروعیت‌یابی حکومت برخلاف قبل زمینه‌های جدیدی غیر از حوزه مذهب و آستان قدس را جست‌وجو می‌کرد. در این میان وقف به‌عنوان کنش مذهبی سنتی متأثر از تحولات جدید است که نمود خود را در ابعاد گسترده‌ای مانند نوع مصارف، پایگاه اجتماعی واقفان و اقدامات متولیان نشان می‌دهد.

۱-۱. پیشینه و پرسش پژوهش

پژوهشگران حوزه وقف مدعی بودند که در دوره پهلوی به دلایلی از جمله جهت‌گیری منفی حکومت به وقف و تصویب قوانین محدودکننده، عملکرد ضعیف و عدم کارایی نایب‌التولیه‌ها

در زمینه حفظ و توسعه موقوفات، دستبرد و حیف و میل موقوفات، وقف از بین رفته و ضربات سهمگینی به فرهنگ وقف وارد شده است (جلالیان، ۱۳۹۰؛ نوائیان، ۱۳۹۰؛ نیکمهر، ۱۳۹۱؛ اکبری، ۱۳۹۹). نتیجه نهایی آنکه به نظر می‌رسد وقف در دوره پهلوی در یکی از بدترین شرایط خود قرار داشته است (نیکمهر و وکیلی، ۱۳۹۲؛ سیدی، ۱۳۸۶). این پژوهش‌ها در زمینه انگیزه‌های واقفان، رقبات وقفی، مصارف، اثرگذاری و دوام موقوفات به این نتیجه رسیده‌اند که واقفان این دوره برای حفظ اموالشان اقدام به وقف کرده و غیر از تعداد محدودی از واقفان، دیگران توجه چندانی در خصوص رفع نیازهای ضروری مشهود نداشتند (اکبری، ۱۳۹۹: ۱۶۷-۱۷۰)، رقبات تجاری نیز به دلیل پیوند مذهب با بازار و روحانیت، درصد زیادی را به خود اختصاص داده‌اند و بیشترین مصارف موقوفات در این دوران مربوط به مصارف مذهبی بوده است (نیکمهر و وکیلی، ۱۳۹۲)، در ضمن به دلیل گسترش موقوفات بین طبقات پایین و مردم عادی، موقوفات خردی رشد کرد که از اثرگذاری و دوام کمتری برخوردار بودند (اکبری، ۱۳۹۹: ۲۰۸). این‌ها مسائلی هستند که همچنان امکان به چالش کشیدن آن طی بررسی تحولات وقف و نایب‌التولیه‌ها وجود دارد.

به منظور تحلیل این مسائل، مسئله نخست، ترسیم فراز و فرود و نیز تحولات در زمینه‌های نوع رقبات وقفی و مصارف آن‌ها، نوع واقفان به لحاظ پایگاه اجتماعی و جنسیتی و اقدامات نایب‌التولیه‌هاست که در نهاد آستان بهتر می‌توان مشاهده و تحلیل کرد. مسئله دوم، توضیح و تفسیر این تحولات است. بدین سان می‌باید با بهره‌گیری نظام‌مند از مفاهیم، از اکتفا به توصیف صرف که وجه غالب تحقیقات این عرصه است، فراتر رویم. این تحلیل بر غنی‌تر شدن درک ما از چگونگی تکوین میراث نهادی، تداوم یا تغییر ساختارهای اجتماعی می‌افزاید. ضمن آنکه «فهم چگونگی شکل بخشیدن رخدادهای گذشته به مسائل پیچیده‌ی زمانه، ما را در گرفتن تصمیم‌های آگاهانه درباره‌ی آیندگان کمک می‌کند» (رامپولا، ۱۳۹۴: ۱۴).

پرسش اصلی این است که تحولات وقفی آستان قدس در دوره پهلوی، دارای چه ویژگی‌هایی بوده است؟ و چه توضیحی می‌توان برای آن ارائه کرد؟ در همین راستا پرسش‌های دیگری مطرح می‌شود؛ از جمله این که: سیاست‌های کلان و اقدامات شاه در این باره چه بوده است؟ موقعیت نایب‌التولیه‌ها و اقداماتشان و وضعیت تشکیلات آستان در دوره پهلوی چگونه بوده است؟ واقفان با چه پایگاه اجتماعی و جنسیت، با چه مکانیسم‌هایی (عام/خاص، تفویض تولیت یا ناظر به آستان/دیگری) اقدام به وقف کرده‌اند؟ چه چیزی و برای چه مصرفی وقف شده و پراکندگی جغرافیایی موقوفات چگونه است؟

۲-۱. دیدگاه نظری

این مقاله قصد نظریه‌آزمایی، کشف الگوهای قابل تعمیم یا پیکربندی‌های علی ندارد. در ضمن لزومی هم ندارد جامعه‌شناسی اهدا، به طور عام، مبتنی بر یک نظریه واحد و کلی باشد، بلکه بر مبنای ویژگی‌های تجربی مشترک که سبب تمایز این حوزه از دیگر انواع پدیده‌های اجتماعی می‌شود، وحدت را در یک زمینه مطالعاتی پیشنهاد می‌کند (Machin et al., 2020: 6)؛ نظریه‌ها می‌توانند پرسش‌هایی را مشخص کنند که لازم است و حتی زبانی را برای پاسخگویی در اختیار گذارند. همچنان که بخش‌هایی از پاسخ‌ها را نیز فراهم می‌آورند (اسکاچیل، ۱۳۸۸: ۱۲۶)؛ بنابراین، این حوزه از تحقیق سعی می‌کند مفاهیم نظری را از دیدگاه‌های مختلف در پارادایم روایی نفسی (بلیکی، ۱۳۹۳) به کار برد.

با مروری بر نظریه‌های مختلف، می‌توان آن‌ها را در پیوستاری از سطوح مختلف طبقه‌بندی کرد. با بررسی رویکردهای سطح خرد^۱، مهم‌ترین مفاهیم آن در دو بعد شناختی و عاطفی (جدول ۱) قابل ذکر است:

جدول ۱: مهم‌ترین مفاهیم رویکردهای سطح خرد

بعد عاطفی-احساسی	بعد شناختی
همدردی و همدلی	اطلاع از مؤسسات خیریه و اهداف آن‌ها
ساختن جهانی بهتر	اطلاع از مشارکت دیگران
حمایت از هدفی شایسته	اطلاع از تأثیرهای اجتماعی اهدا و اصلاح امور
تصور از مؤسسه خیریه	اهداف مادی و منافع مالیاتی، درآمدی و شغلی
مصون ماندن از انتقاد و مثبت ارزیابی شدن	اهداف منزلتی؛ کسب و حفظ تمایز اجتماعی
کسب رضایت اخلاقی	اعمال نفوذ
کسب قدردانی و احترام	کنترل سرمایه
احساس اخلاقی مدیون بودن به جامعه	ارزیابی نیازهای دیگران
پرهیز از احساس پشیمانی	بررسی میزان اثربخشی کمک‌ها توسط اهدا کنندگان

1. Andreoni(1990), Bekkers(2004), Sergeant et al.(2005), Barman (2007), Bekkers& Wiepking (2007), Ferguson(2008), Wiepking (2008), Dickert & Slovic(2011), Spzer & Prakash(2011), Bajde (2012), Adloff (2014)

برای مثال به نظر برمن «کمک‌های خیرخواهانه بنابر مقاصد و منافع مادی، احساسی و یا منزلتی و نهایتاً محاسبه عقلانی افراد صورت می‌گیرد» (Barman: 2007, 1420-1421) یا سرجنت و همکاران (۲۰۰۵)، اظهار کرده‌اند انگیزه‌های اهدا بر مبنای دریافتی از منافع استوارند. همچنین شیرو و پراکاش (۲۰۱۱) و دارت (۲۰۰۴)، از این بحث می‌کنند که مطالعات نشان می‌دهد موسسات خیریه بیشتر شبیه کسب و کارها عمل می‌کنند (Teah et al., 2014: 8-9). آدلف نیز بر آن است این‌گونه اقدامات «سبب مصون ماندن اهدا کنندگان از انتقاد و مثبت ارزیابی شدنشان می‌شود» (Adloff, 2014: 18).

انتقاداتی به این رویکردها وارد شده است. به نظر مالدینوفسکی و موس «منافع محسوس، تنها انگیزه بخشش نیست بلکه هنجارها و تعهدات اجتماعی واسطه انگیزش هستند» (Barman: 2007, 1417-1421). بکرز (۲۰۰۴) نشان می‌دهد که بخشش خیرخواهانه در درجه اول به وسیله شرایط اجتماعی، معین می‌شود (Wiepking, 2008: 11). پس، تصورات ذهنی افراد درون بافت فرهنگی و تاریخی شکل می‌گیرد (Bajde, 2012: 13).

بر مبنای رویکرد پیوندهای زوجی^۱، مؤسسات خیریه دارای استراتژی‌های خاصی هستند که معانی و مقولات دیگر خواهی را برای اهدا کنندگان ساختار می‌دهند؛ اما تحلیلی که در سطح سازمانی قرار دارد به ارزیابی این امر می‌پردازد که «مؤسسات و ذی‌نفعان نیز در یک فضای ایزوله شده‌ای قرار نگرفته‌اند، بلکه توسط محیط نهادی (سازمانی) ساختار بندی و محاط شده‌اند» (Barman, 2007: 1418). به عبارتی، همان‌گونه که سیدمن بیان می‌کند «فرد تنها نیروی فعال در ساخت زندگی اجتماعی نیست» (سیدمن، ۱۳۸۶: ۱۵۵). این بستر و ساختارهای اجتماعی هم‌الگوهایی را برای اهدا ایجاد می‌کنند و هم امکانات و قیودی را برای اهدا یا وقف فراهم می‌آورند. در این مقاله نیز به تاسی از دیدگاه (بورديو، ۱۳۸۹) سعی شده فضای مقدوراتی بررسی شود که عاملان اجتماعی در آن حضور دارند، تحت هدایت آن هستند و گاهی اوقات مرزهای محدودیت‌ها را کنار می‌نهند.

از تئوری سرمایه اجتماعی که مبتنی بر کارهای کلمن (۱۹۸۸) و لین (۲۰۰۱) است، می‌توان برای توضیح بخشش خیرخواهانه نیز بهره برد. دو مفهوم کلیدی آن عبارت است از شبکه و اعتماد. به این معنی که احتمال بیشتری دارد که افراد با شبکه‌های اجتماعی گسترده ۱. راحت‌تر، اطلاعات در مورد سازمان‌های خیریه را به دست آورند، ۲. بیشتر مورد درخواست برای اهدا به سازمان‌های خیریه قرار گیرند و ۳. منابع تاثیرگذارشان را افزایش دهند. از جمله عوامل

1. Dyadic- ties

تأثیرگذار بر گستره شبکه‌های اجتماعی، سطح آموزش است. سطح آموزش از طریق تأثیر مثبت بر توانایی‌های مالی، شناختی و اعتماد بر شبکه‌های اجتماعی مؤثر است. همچنین افرادی که احساس همدلی بالاتری دارند، شبکه‌های اجتماعی بیشتری را توسعه خواهند داد. از مهم‌ترین این شبکه‌ها، شبکه‌های دینی است. این شبکه‌ها علاوه بر هنجارهای مثبت قوی برای امور خیرخواهانه و بخشش‌ها، شبکه‌های اجتماعی فرد را نیز گسترش می‌دهند (61-71: 2008, Wiepking). قابلیت اعتماد به این سازمان‌ها بستگی به این اطلاعات و شبکه‌ها دارد. به نظر چانگ و چان (۲۰۰۰) افراد برای اعتماد به سازمان‌های خیریه، نیاز دارند که بدانند آیا اموالشان به درستی مصرف می‌شود؟ چرا که در بخشش‌های خیرخواهانه، اطمینان داشتن به توانایی‌های سازمان‌های خیریه برای افرادی که قصد کمک دارند، بسیار مهم است (بکرز، ۲۰۰۳ و ۲۰۰۶؛ باومن، ۲۰۰۴؛ سرجنت و فورد و وست، ۲۰۰۶؛ اسلانر، ۲۰۰۲ به نقل از 12: 2008, Wiepking).

بر مبنای رویکردهای نظری فوق، معانی و تصورات شناختی-احساسی ما که کنش خیرخواهانه یا وقف را رقم می‌زنند، تا حدودی تحت تأثیر استراتژی‌های نهاد متولی موقوفات، شبکه‌های اجتماعی و بستر اجتماعی قرار دارند. بدین معنی که شبکه‌های اجتماعی، به تقویت اهداف مادی و منزلتی، ارزیابی نیازهای دیگران، میزان اثربخشی کمک‌ها، احساس وظیفه، کسب رضایت اخلاقی و قدردانی، یاری می‌رسانند. در سطحی کلان‌تر بستر نهادی و فرهنگی قرار دارد که علاوه بر تأثیر مستقیم بر شبکه‌های اجتماعی و استراتژی‌های نهاد وقف، به واسطه معناسازی، ایجاد اعتماد، امنیت، آموزش و تمکن مالی بر این شبکه‌ها اثرگذار است و متقابلاً از آن تأثیر می‌پذیرد.

۱-۳. روش‌شناسی و نحوه گردآوری داده‌ها

این مقاله مبتنی بر روش تاریخی توصیفی تحلیلی و مصاحبه است. نخست، به منظور نشان دادن فرایند و تحولات وقف، اسناد تاریخی بررسی شد. در این بررسی، داده‌های وقف‌های غیرمنقول^۱ از منابع مورد اعتماد^۲ استخراج شد. این داده‌ها عبارت بود از: جنسیت و پایگاه اجتماعی واقفان، نوع زقبات وقفی و توزیع استانی آن‌ها، نحوه واگذاری تولید و ناظر، نوع وقف به لحاظ عام/خاص بودن و مصارف آن‌ها، فراوانی موقوفات بر حسب سال. مواردی که صحت داده‌ها نیاز به تجدید نظر داشت، با نمایه‌های وقف‌نامه‌ها و واقفان مدیریت اسناد آستان قدس، انطباق داده شد و در نهایت به تأیید کارشناسان و پژوهشگران مدیریت نظارت و بهره‌وری اوقاف، مدیریت اسناد

۱. وقف‌های منقول شامل اشیایی مانند فرش، کتاب، زیورآلات و دیگر موارد مشابه است.

۲. عبارتند از: پیش‌نویس موقوفات آستان قدس رضوی تألیف مولوی، لیست موقوفات آستان قدس موجود در سازمان موقوفات و سازمان کتابخانه‌های آستان قدس، پایان‌نامه کارشناسی ارشد نیک‌مهر با عنوان «وقف در مشهد عصر پهلوی» و نیز کتابچه موقوفات ملک.

و مطبوعات و بنیاد پژوهش‌های آستان قدس نیز رسید. درصدها و فراوانی‌های هر یک از این داده‌ها با استفاده از اکسل و آمار توصیفی، مشخص و گزارش آن‌ها با استفاده از نرم‌افزار S.Q.L به دست آمد. همچنین جدول‌هایی نیز از سال‌های تصدی دو منصب نایب‌التولیه و استاندار (توسط یک شخص یا به تفکیک اشخاص)، اقدامات و ویژگی‌های نایب‌التولیه و نیز سال‌های ثبات/بی‌ثباتی ارائه شد.

سپس به توضیح چرایی این تحولات پرداخته و با متخصصان وقف در آستان مصاحبه شد. در این راستا به راهبرد سوم اسکاچپل توجه شد. وی در تحقیقات تاریخی اجتماعی سه راهبرد را از هم تفکیک می‌کند: «برخی از جامعه‌شناسان تاریخی یک الگوی نظری واحد را درباره یک یا چند مورد مناسب با آن الگو به کار می‌بندند. برخی دیگر در پی کشف نظم‌های علی‌ای هستند که فرایندها یا پیامدهای تاریخی خاص و معین را توضیح دهد و به مطالعه و بررسی فرضیات بدلی می‌پردازند تا به آن هدف نائل آیند. با وجود این، سایر جامعه‌شناسان تاریخی‌ای که به ارزش الگوهای عام و کلی یا فرضیات علی شک دارند، از مفاهیم استفاده می‌کنند تا آنچه را در بهترین حالت، تفسیرهای تاریخی معنادار خوانده می‌شود ارائه و بسط دهند» (اسکاچپل، ۱۳۸۸: ۴۹۸-۴۹۹). در پژوهش‌هایی با عطف نظر به راهبرد سوم، در نظر داشتن آنکه موضوع گزینش شده برای مطالعه یا از نظر فرهنگی یا به لحاظ سیاسی در حال حاضر مهم باشد، شناخت پیچیدگی بر تبیین‌های تعمیم‌پذیر رجحان می‌یابد. در این زمینه تحلیل روایی از مهم‌ترین روش‌های تحقیقات تاریخی است که بر ماهیت زمینه‌مندی، زمان‌مندی و فرایندی حوادث تأکید دارد. روایت تاریخی تفسیری تحلیل را با داستان‌سرایی به هم می‌یابد. بر این اساس باید اشکال یا قالب‌های جدیدی را به وجود آورد که حامل بار تبیینی بوده و شامل داستان‌هایی باشد که وقایع واحد و یکسانی را از دیدگاه‌ها و منظرهای بی‌شمار نقل می‌کنند (برک، ۱۳۹۴: ۳۴۴). تلاش شد هم از مفاهیم نظری در زمینه تفسیری و هم از منطق قیاس استقرایی برای ارائه جداول مقایسه‌ای، بهره‌گیری شود تا شناخت پیچیدگی و فهم چیستی - اینکه چه چیزی رخ داده است - میسر شود. در نتیجه همان‌گونه که برک می‌گوید «به گسترش منظر برای تفسیر رخدادی واحد یاری رساند» (همان). در مورد اعتبار و پایایی این روش آنچه بیش از هر چیز حائز اهمیت است، منطق درونی روایت محقق است که می‌بایست معقول و قابل دفاع برای اجماع علمی باشد. به نظر فلیک، اعتبار بر این مسئله است که روابط و واقعیات مورد مطالعه چه ارتباطی به روایت محقق از آن‌ها دارند» (فلیک، ۱۳۸۷: ۴۱۴). به‌زعم وبر «مجموعه درهم‌بافته‌ای از عناصر به هم پیوسته در یک واقعیت تاریخی که ما آن‌ها را از معنای فرهنگی‌شان در یک کل مفهومی متحد می‌نماییم» (وبر، ۱۳۸۵: ۵۱)، و اسکاچپل نیز ملاک قضاوت و داوری این‌گونه کارهای تفسیری را در

یافتن مفاهیم متقاعدکننده‌ای می‌داند که رخدادهای معنی‌دار گذشته را به علایق و دغدغه‌های کنونی مخاطبان ارتباط می‌دهد (اسکاچیل، ۱۳۸۸: ۵۱۱).

جدول ۲: اطلاعات مصاحبه‌شوندگان

ردیف	نام فرد	تحصیلات	سمت
۱	ابوالفضل حسن آبادی	دکتری تاریخ محلی	مدیر مرکز نسخ خطی آستان قدس رضوی
۲	حمیده شهیدی	دکتری تاریخ	کارشناس پژوهش مخطوطات آستان قدس رضوی
۳	محمود احمدی زرمهری	کارشناس ارشد جغرافیای شهری	رئیس اداره توسعه و ترویج وقف و نذر بنیاد بهره‌وری موقوفات آستان قدس رضوی
۴	اعظم نظرکرده	کارشناس ارشد تاریخ	مسئول امور نمایه‌سازی و مستندسازی اسناد آستان قدس رضوی
۵	غلامرضا آذری خاکستر	کارشناس ارشد تاریخ	کارشناس مطالعات اسناد موقوفات آستان قدس رضوی
۶	سالم حسین زاده	کارشناس ارشد تاریخ	کارشناس موقوفات مدیریت نظارت بر موقوفات آستان قدس
۷	رضانقدی	دکتری تاریخ ایران دوره اسلامی	مدیر گروه فرهنگ و هنر اسلامی بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی
۸	غلامرضا پرنده	کارشناس فقه و مبانی حقوق	مدیر سابق موقوفات آستان قدس رضوی
۹	بهزاد نعمتی	کارشناس ارشد ایران‌شناسی	پژوهشگر گروه معارف و سیره رضوی بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی

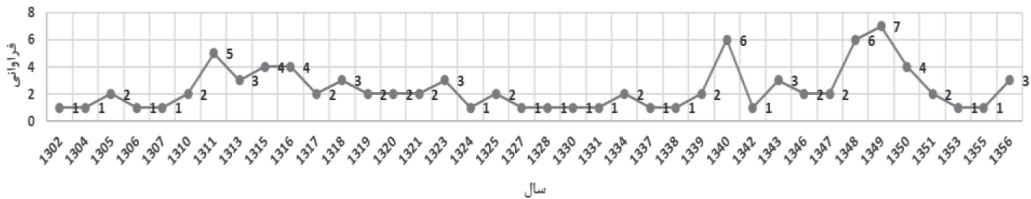
پایگاه اجتماعی واقفان براساس شغل، منزلت اجتماعی و خانوادگی در جدول ۳ دسته‌بندی شده است؛ دربارهٔ زنان، موقعیت و منزلت خانوادگی آنان یا اشتغال همسر در نظر گرفته شد.

جدول ۳: دسته‌بندی پایگاه‌های اجتماعی

طبقات دوره تاریخی	بالای بالا	متوسط بالایی	بالای پایین	متوسط بالا	متوسط متوسط	متوسط پایین
پهلوی	شاه	همسرشاه، شاهزاده	وزرا، استانداران، نایب‌التولیه آستان	صاحبان منصب، تاجر، پزشک متخصص، روسای ایل، نظامی صاحب‌منصب	روحانیون، باغداران و کشاورزان زمین‌دار، نظامی‌ها	مغازه‌داران خرده‌پا متصدیان و کارکنان جزء

۲. تحلیل مؤلفه‌های کلان؛ سیاست حکومت، اقدامات و موقعیت نایب‌التولیه

سیاست‌های حکومتی، اقدامات نایب‌التولیه و موقعیت سیاسی اجتماعی آنان می‌توانست بر روند وقف مؤثر باشد. بدین منظور نخست نموداری از فراوانی سالانه وقف در عصر پهلوی (نمودار ۱) ارائه شده است. سپس برای فهم بهتر روند آن، از یک سو به سیاست‌های حکومت و رویکرد رضاشاه و محمدرضاشاه اشاره خواهد شد و ضمن آن، برخی نظرات نقد و بررسی می‌شوند. از سوی دیگر به جایگاه سیاسی اجتماعی نایب‌التولیه‌ها، دسته‌بندی اقداماتشان، تفکیک سال‌هایی که متولی و استاندار یکی بوده است یا از هم جدا بودند و نیز به مقبولیت اجتماعی آنان پرداخته خواهد شد.

نمودار ۱: نمودار سالانه سیر فراز و فرود وقف در عصر پهلوی

۲-۱. رویکرد شاه و سیاست‌های حکومت

در این عصر نیز طبق روال گذشته، شاه تولیت را بر عهده داشت. رضاشاه موقوفه‌ای برای آستان در نظر نگرفت و مدعی بود: «من همتم را وقف آستان می‌کنم.» وی چند بار به مشهد سفر کرد: سال ۱۳۰۵ برای رسیدگی به اوضاع بی‌ثبات خراسان و فرونشاندن شورش و سال ۱۳۰۹ برای افتتاح آرامگاه فردوسی. در این سفرها به آستان نیز سرکشی داشت.

توجه و رسیدگی به آستان از اواسط دهه ۱۳۱۰ تا ۱۳۲۰ ماهیت دیگری پیدا کرد. به دلیل آنکه بسیاری از متولیان وقف، علما بودند و این مسئله موجب استقلال مالی آن‌ها از حکومت می‌شد، برای محدود کردن قدرت سیاسی علما و روحانیون (تخشید، ۱۳۷۷: ۱۰۵؛ جعفریان، ۱۳۹۰: ۲۹)، وقف به یکی از حوزه‌های مرکز توجه تبدیل شد. بدین ترتیب رضاشاه سعی کرد تا با تصویب قوانین^۱ و اجرای مقررات جدید^۲، دخالت و کنترل حکومت در فرایند اداری وقف را بیشتر و درآمدهای موقوفات را از دست روحانیون خارج کند (نوائیان، ۱۳۹۰: ۳۶-۶۴؛ اکبری، ۱۳۹۹: ۱۴۶؛ نیک‌مهر،

۱. مانند: قانون ثبت املاک و مستغلات در سال ۱۳۰۹، قانون اوقاف مصوب ۱۳۱۳/۵/۳۰.

۲. مانند: دستور تصرف املاک و زمین‌های وقفی در سال ۱۳۱۸.

۱۳۹۱: ۴۲). کلارمونت اسکرین هم بر آن است که رضاشاه با این تدبیر می‌خواست است دست روحانیون را از مناصب کوتاه کند (فاضلی بیرجندی، ۱۳۹۸: ۴۳۱). در همین راستا در دوره تصدی پاکروان، ضرورت تأسیس اداره کل اوقاف احساس شد. مهم‌ترین قانونی هم که تصویب شد، قانون فروش املاک زراعتی و قنوات موقوفه در ۱۳۲۰/۲/۱۴ بود. بر این مبنای خرید و فروش و تملک اموال موقوفه، به اسم تبدیل به احسن آزاد شد. قانون یاد شده، پس از ورود متفقین در شهریور ۱۳۲۰ و تبعید رضاشاه، در ۸ آبان ۱۳۲۰ رسماً ملغی شد؛ اما در مدت اعتبار کمتر از شش ماهه‌اش، بسیاری از موقوفات را از بین برد و از حالت وقف خارج کرد (نوائیان، ۱۳۹۰: ۳۶ و ۶۴).

پژوهشی مدعی است که طبق آمار به دست آمده از اداره اوقاف مشهد، بیشتر موقوفات مشهد در دوره پهلوی اول بین سال‌های ۱۳۱۰ تا ۱۳۱۲ که سیاست‌های ضد مذهبی شاه در شرف آشکار شدن بود، شکل گرفته‌اند، به نحوی که در سال ۱۳۱۰ در مشهد، ۱۷ وقف دیده می‌شود که در تمام دوران پهلوی بی‌نظیر است. با اینکه طی سال‌های ۱۳۱۷، ۱۳۱۸ و ۱۳۱۹ هیچ وقفی در مشهد انجام نشده است، از سال ۱۳۱۶ تا ۱۳۲۰، تنها دو نمونه وقف دیده می‌شود (نیک‌مهر، ۱۳۹۱: ۲۳۰).^۱ بررسی دقیق‌تر بیانگر آن است که وقف‌های غیرمنقول آستان در سال ۱۳۱۱، پنج وقف (دو وقف در مشهد و دو وقف در تربت حیدریه) و نخستین نقطه عطف در رشد موقوفات، عصر پهلوی است. سپس در سال ۱۳۱۶ چهار وقف (یک وقف در تربت حیدریه)، ۱۳۱۷ دو وقف و ۱۳۱۸ سه وقف (هر کدام یکی در مشهد) و ۱۳۱۹ و ۱۳۲۰ هر سال نیز دو وقف (یک وقف در تربت حیدریه و یک وقف در قوچان) است. شاید مناسب‌تر باشد بگوییم اعتماد مذهبی مردم به رضاشاه، با سیاست‌های ضد مذهبی او در سال‌های آخر دهه ۱۳۱۰ تا ۱۳۲۰ از بین رفت. همچنین به‌رغم ادعای نیک‌مهر که با سقوط رضاشاه در سال ۱۳۲۰ مجدد روند شکل‌گیری موقوفات مشهد افزایش یافت (نیک‌مهر، ۱۳۹۱: ۲۳۰ تا ۲۳۱)، این قضاوت را درباره آستان نمی‌توان تعمیم داد. موقوفات آستان از ۱۳۲۰ تا اوایل ۱۳۴۰ کم‌فروغ و اغلب یک وقف بوده است، به نحوی که مجموع رقبات وقفی این ۲۰ سال، حدود ۱۴ چهارده وقف است.

برخلاف رضاشاه، محمد رضاشاه در سال ۱۳۲۷ طی وقف‌نامه‌ای حدود ۱۲۵ رقبه اعم از زمین و مزرعه، دکان، باغ، منزل یا قنات را که در خراسان (در شهرهایی مانند مشهد، درگز، سرخس، گناباد، تربت، سبزوار، شیروان، چناران و کاشمر) واقع بود، برای مصارف فرهنگی، توسعه‌ای، عمرانی و درمانی وقف آستان کرد.^۲ وی همچنین پس از قیمت‌گذاری و پرداخت وجه کتیبه‌های

۱. این آمار تنها مربوط به شهر مشهد و اعم از موقوفات آستان است.

۲. این‌ها رقباتی بود که در زمان رضاشاه از آستان گرفته شده یا اموال آستان بود که از عایدات آن خریداری شده بود یا بعضاً طلب آستان از سازمان‌های اداری و اشخاص بوده است.

علیرضا عباسی که پیش‌تر توسط پاکروان برای رضاشاه ارسال و نزد بانک ملی بود، دستور استرداد کتیبه‌ها به آستان قدس را داد (موتمن، ۱۳۴۸: ۹۴). او طی ۳۷ سال پادشاهی به جز شش سال^۱، سفرهای سالانه‌ای به مشهد داشت که طی آن به امور آستان رسیدگی می‌کرد.

در زمان محمدرضاشاه با توسعه تشکیلات اداری، در امر موقوفات نظارت و دخالت بیشتری شد. محمدرضاشاه برای مهار هر چه بیشتر موقوفه‌ها، به تأسیس سازمان اوقاف دست زد، سازمانی که قرار بود متولی اصلی وقف در ایران باشد و عملاً هدایت جریان مالی آن را بر عهده بگیرد (نوائیان، ۱۳۹۰: ۳۷). بدین ترتیب برخی موقوفات که قبلاً به وسیله اشخاص غصب شده بود و درآمد آن حیفاومیل می‌شد، از دست غاصبان آن‌ها خارج شد و تحت نظارت اوقاف قرار گرفت (محمدی، ۱۳۷۸ به نقل از نیک‌مهر، ۱۳۹۱: ۵۵).

با شروع اصلاحات ارضی و انقلاب سفید، رسماً مصادره موقوفات به اسم تقسیم اراضی در دستور کار قرار گرفت. فروش آب و اراضی موقوفه آزاد شد و امکانات وقف در اختیار دربار قرار گرفت (نوائیان، ۱۳۹۰: ۳۷). در سال ۱۳۴۱ و با سفر شاه به مشهد، قرار شد املاک آستان قدس با اجاره‌های مدت‌دار به روستاییان واگذار شود. سرپرست سازمان اصلاحات ارضی کشور، در سمینار رؤسای اصلاحات ارضی کشور اعلام کرد: «ده هزار قریه که به صورت وقف است، اجاره داده می‌شود. این قراء بیشتر در استان خراسان می‌باشد» (جلالی، ۱۳۷۸: ۱۲۱ تا ۱۲۶). بدین ترتیب اجرای مرحله اول اصلاحات در خراسان شتاب زیادی گرفت. این در حالی بود که برابر بند ۹ ماده ۳ قانون اصلاحات ارضی، مقرر بود اراضی آستان قدس و حضرت معصومه (علیها السلام) و اراضی دیگر امامزادگان مشمول قانون نشود (نیک‌مهر، ۱۳۹۱: ۹۰).

با زیر بار نرفتن سیدجلال تهرانی و روی کار آمدن عزیزی، در این راستا اقداماتی انجام شد. در زمان اجرای کامل اصلاحات ارضی، در دوره عزیزی ۵۰۰ قریه از املاک آستان قدس به اجاره ۹۹ ساله داده شد. این روستاها بیشتر در مشهد و در شهرهای کاشمر، سبزوار، نیشابور، سرخس و درگز بودند. در این زمان با نقض شرط و نیت واقف در اجرای مصرف موقوفه، زمین یا ملک موقوفه را بین افراد مختلف تقسیم و در مواردی هم به مصرف عواید یک موقوفه خلاف نظر واقف پرداخته شد. در ادامه این روند، در ۲۹ فروردین ۱۳۵۰ با توجیه «تبدیل به احسن موقوفات»، ماده واحده‌ای به تصویب مجلس شورای ملی رسید که بر اساس آن، تصرف و فروش موقوفات جنبه قانونی به خود می‌گرفت (نیک‌مهر، ۱۳۹۱: ۴۶). از بررسی وقف‌نامه‌های اداره اوقاف برمی‌آید که روند وقف کاهش چشمگیر پیدا می‌کند؛ برای نمونه بین سال‌های ۱۳۴۱ و ۱۳۴۲ تنها

پنج مورد اقدام به وقف کرده‌اند (همان: ۹۴). دربارهٔ وقفیات آستان نیز تنها یک مورد در سال ۱۳۴۲ مشاهده شد. اجرای اصلاحات ارضی در خراسان با موضع‌گیری علما و مبارزین مواجه شد (جلالی، ۱۳۷۸: ۱۳۰). مخالفت روحانیان با اصلاحات ارضی زمانی قوت گرفت که دولت در چهارچوب برنامهٔ اصلاحات ارضی درصدد برآمد املاک موقوفه را مشمول این قوانین کند؛ زیرا روحانیان معتقد بودند امکان واگذاری املاک وقفی به لحاظ شرعی وجود ندارد (شاهدی، ۱۳۸۶). حاج حسین آقا قمی طی بازگشت از عراق در سال ۱۳۲۲ که در همهٔ شهرهای واقع در مسیر مشهد با استقبال گستردهٔ علما و مردم مواجه شد، طی مکتوبی مواردی از جمله برگشت موقوفات متصرفی دولت خصوصاً موقوفات مدارس دینی به حالت قبل را از نخست‌وزیر خواستار شد (کفایی، ۱۳۸۶ به نقل از نیک‌مهر، ۱۳۹۱: ۱۰۳). از نخستین اعتراضات امام خمینی (ره) در برابر رژیم به اعمال غیرشرعی، دربارهٔ موقوفات بود. به‌رغم این‌گونه تنش‌ها در برهه‌ای، میرزا احمد کفایی در دورهٔ پهلوی دوم با جلب اطمینان حکومت، مدارس و موقوفات آن‌ها را از دولت پس گرفت. تمام موقوفات این مدارس را اجازه‌بندی و برای مدارس متصدی تعیین کرد و از طریق اجارهٔ این موقوفات برای مخارج مدارس و طلاب و استادان، عایداتی فراهم ساخت.^۱ برخی بر این نظرند که اصلاحات ارضی لطمات جدی به موقوفات آستان وارد کرد و باعث کم‌شدن میزان وقف شد. نظرات مصاحبه‌شوندگان بدین صورت است: احمدی: «اصلاحات ارضی در پهلوی دوم منجر به کم‌شدن وقف شد.» نقدی: «افت وقف در پهلوی دوم نسبت به اول می‌تواند معلول واقعهٔ گوه‌رشاد و اصلاحات ارضی باشد.» پرنده: «اصلاحات ارضی با واردکردن صدمات زیادی به موقوفات، مشکلاتی را برای وقف ایجاد کرد.»

عده‌ای نیز مدعی‌اند: «سرمایهٔ ملکی آستان قدس در جریان اصلاحات ارضی، لطمهٔ چندانی نخورده است» (اورکاد، ۱۳۸۲: ۱۰۴). بنابراین نظر به اینکه اصلاحات ارضی دوران محمدرزاشاه، زمین‌های وسیع وقفی را در بر گرفت، «همه تصریح می‌کردند که این اصلاحات تأثیر زیان‌بار و تغییر چندانی در محدودهٔ املاک آستان قدس به وجود نمی‌آورد. اجارهٔ طویل‌مدت اراضی آستان قدس فقط به کشاورزانی اعطا شد که به شیوهٔ سنتی اقدام به کشت و زرع در زمین‌های اطراف روستاها می‌کردند» (همان: ۸۶). یافتهٔ ما بیانگر آن است که در نیمهٔ دههٔ ۴۰ و اوایل دههٔ ۵۰، شاهد افزایشی در روند موقوفات هستیم. به نظر نیک‌مهر این بار «مردم به دلیل ترس از دست دادن زمین‌هایشان مجبور به وقف شدند که موجب شد در فاصلهٔ سال‌های ۱۳۴۲ تا ۱۳۵۳ موقوفات مشهد افزایش یابد» (نیک‌مهر، ۱۳۹۱: ۲۳۱). نظر دیگری هم مطرح است: «با پرداخت وام به دارندگان زمین‌های وقفی توسط بانک، باعث افزایش تمایل مردم به تصرف و

۱. در ضمن برخی از متولیان نیز مانند بدر، تهرانی، شادمان و پیرنیا مورد حمایت مستقیم روحانیان بودند.

عمران اراضی موقوفه گردید» (رهنما، ۱۳۹۰: ۲۴)، به نحوی که بانک کشاورزی و توسعه روستایی آماده دادن وام و مساعده به کشاورزان این مناطق بود. همچنین سازمان مرکزی تعاون روستایی اقدام به تأسیس شرکت‌های تعاونی روستایی در این مناطق کرد و کمک‌های لازم از طریق این شرکت‌ها در اختیار روستاییان قرار گرفت (بابایی، ۱۳۹۰: ۱۶۴ تا ۱۶۵).

بخشی از سیاست‌های کلان حکومت همان‌گونه که اشاره شد، بر روند وقف و بخشی دیگر بر نوع مصارف مؤثر بود؛ برای نمونه برنامه پنجم توسعه و عمران (۱۳۵۲ تا ۱۳۵۶) از جمله سیاست‌های اثرگذار دولت است. کلیدواژه اصلی در این سیاست‌گذاری، توسعه اقتصادی مبتنی بر صنعتی‌شدن و تحقق حداکثر رشد کشاورزی با تکیه بر منابع موجود، به منظور ساخت زیربنای اقتصادی از راه‌هایی مانند تقویت واحدهای صنعتی، کشاورزی، شهری و مسکن است.^۱ هم‌سو با این سیاست‌ها، اقدامات آستان پس از گذراندن نوساناتی، از سال ۱۳۵۳ تا ۱۳۵۷ در زمینه‌های اشتغال، شهری، کشاورزی و مسکن افزایش می‌یابد. این اقدامات به تبع تحولاتی در مصارف وقف را که متعاقباً بدان پرداخته شده است، می‌توانست پدید آورد.

۲-۲. موقعیت و اقدامات نایب‌التولیه‌ها، وضعیت تشکیلات آستان

نایب‌التولیه در این عصر از سوی شاه انتخاب می‌شد. این افراد «عموماً از اقشار تحصیل کرده و بعضاً از خاندان‌های مرفه و صاحب‌نفوذ بودند و برخلاف دوره‌های قبل، روحانیون و سادات رضوی به سمت نایب‌التولیه منصوب نمی‌شدند» (نیک‌مهر، ۱۳۹۱: ۱۷۰). در ضمن برای نخستین بار افرادی نظامی به‌عنوان نایب‌التولیه انتخاب شدند. اختیارات نایب‌التولیه‌ها بیش از پیش به اجازه شاه محدود بود و از استقلال کامل برخوردار نبودند (جلالیان، ۱۳۹۰: اورکاد، ۱۳۸۲: اکبری، ۱۳۹۹). باید افزود نیروهای اجتماعی مذهبی مانند روحانیت نیز بر تعیین محدوده اختیارات مؤثر بودند؛ اما نحوه مصرف و عوایدی حاصل از موقوفات مطلقه این دامنه را گسترش می‌داد و بر قدرت نایب‌التولیه می‌افزود. در این عصر، از میان ۱۷ متولّی ۱۲ نفر استاندار نیز بودند. اسدی هم به میزانی قدرت داشت که استانداران از او تبعیت کنند. با توجه به سال‌های تصدی آنان و مقایسه با استانداران، ثبات در منصب نایب‌التولیه بیشتر بود. ضمن آنکه از استقلال بیشتر و نظارت مستقیم شاه برخوردار بود؛ به‌عنوان مثال شیوه استانداران خراسان آن بود که پس از رسیدن به مشهد ابتدا به زیارت آستانه رضوی می‌رفتند؛ سپس رهسپار استانداری می‌شدند (فاضلی بیرجندی، ۱۳۹۸: ۴۴۶). یا از عمده مشکلات خراسان در سال‌های ۱۳۰۵ و

۱. برنامه پنجم توسعه عمرانی کشور (تجدید نظر شده) ۱۳۵۲ تا ۱۳۵۶ قسمت اول؛ کلیات اقتصادی و اجتماعی که پس از تصویب کمیسیون برنامه مجلس، به تصویب کمیسیون برنامه مجلس سنا در تاریخ ۱۳۵۳/۱۲/۲۴ رسید.

۱۳۰۶ خشک‌سالی و کمبود گندم، هجوم ملخ و مشکل تأمین آذوقه بود. حسن خان رئیس طی تلگرافی به دفتر مخصوص شاهنشاهی، خواستار آن است که شاه طی دستوری فوری از متولی آستان و اداره مالیه خراسان بخواهد هرکدام هزار خروار گندم برای تأمین آذوقه مشهد در اختیار بگذارد (همان: ۳۷۹). هر چند نیک‌مهر بر آن است: «در بعضی از موارد برای جلوگیری از تعارض بیشتر بین نایب التولیه و استاندار، یک نفر برای تصدی هر دو مقام انتخاب گردید» (نیک‌مهر، ۱۳۹۱: ۱۵۱)؛ اما تنها نزاع مشهود و عمیق را بین اسدی و پاکروان می‌توان دید. اگر تعارضاتی نیز وجود داشت، بیشتر ناشی از تداخل وظایف و گستره موقوفات آستان بود که غالب اقدامات ازسوی استانداری یا شهرداری را منوط به همکاری با آستان می‌کرد. تمرکز این دو منصب را می‌بایست هم‌سویا دولت متمرکز در نظر داشت. جدایی یا تصدی این دو منصب توسط یک شخص می‌توانست بر روند وقف تأثیر گذارد. همان‌گونه که در جدول ۴ آمده:

جدول ۴: نسبت سالانه وقفیات به سال‌های تصدی هم‌زمان نایب التولیه و استاندار یا تفکیک آن‌ها

نایب التولیه	نایب التولیه - استاندار	مؤلفه‌ها / فراوانی
۲۳	۲۸	طول سال
۳۰	۵۸	تعداد وقف
۱.۳۰	۲.۰۷	سرانه سالانه

اقدامات متولیان، مؤلفه تأثیرگذار مهمی است. نظر غالب در خصوص عملکرد متولیان آستان در این عصر آن است که در زمینه حفظ و توسعه موقوفات آستان، چندان رضایت‌بخش نبوده و افرادی مانند ولیان به دلیل دستبرد و حیف‌ومیل موقوفات آستان قدس و تخریب بناهای اطراف حرم با زور و تهدید، مورد بدبینی مردم قرار گرفتند (همان: ۱۷۰). بر اساس گزارش دفتر مطالعاتی فرانسه ایران نیز تولید آستان، زمین‌هایی را به آشنایان در مقابل دریافت مبالغ بسیار ناچیز اجاره داده است (اورکاد، ۸۶). اینان دلایل مختلفی برای عملکرد ضعیف نایب التولیه‌های آستان قدس ذکر کرده‌اند: محدود بودن دایره اختیارات متولیان به اجازه شاه که امکان هرگونه استقلال رأی را از آن‌ها سلب می‌کرد، غیربومی بودن متولیان، ناآگاهی و شناخت کافی از تشکیلات آستان قدس و وظایف و امور اجرایی آن، کوتاه بودن دوران نیابت تولید متولیان، علاقه نداشتن آن‌ها به این سمت و نبود اطمینان از باقی ماندن در این پست، اوضاع آشفته و نابسامان کشور به‌ویژه در فاصله سال‌های ۱۳۲۰ تا ۱۳۳۰ و سپردن امور آستان قدس به نظامیان (نیک‌مهر، ۱۳۹۱: ۱۶۸ -

۱۶۹؛ جلالیان، ۱۳۹۰: ۱۱).

باید اشاره داشت اسدی آغازگر مدرنیزاسیون تشکیلات آستان است. او و بعدها نیز پیرنیا دستور تهیه فهرستی از موقوفات آستان را صادر کرده اند. با تدوین دقیق وظایف و شرح پست‌ها پرونده‌های نوین پرسنلی ایجاد شد. ضمن آنکه تعدادی از شغل‌ها^۱ حذف می‌شوند. در این عصر از تعداد و اهمیت سادات و زیارت‌نامه‌خوانان در تشکیلات آستان به شدت کاسته شده و ملاک انتخاب کارگزاران، شایستگی، احراز شایستگی مبنی بر نظام‌نامه‌ها و آزمون‌های مربوطه و بر اساس ضوابط اداری می‌شود.

همچنین امکانات مالی فراوان و اقدامات مؤثر اسدی در پهلوی اول، هم‌سو با سیاست‌گذاری‌های دولت در زمینه‌های آموزشی و فرهنگی، سبب شد مهم‌ترین اقدام در گسترش مدارس جدید در دوران تولیت محمدولی خان اسدی صورت گیرد (متوالی حقیقی، ۱۳۸۴: ۱۶۳). در راستای توسعه مدارس و آموزش، بسیاری از سیاست‌مداران و شخصیت‌های فرهنگی اواخر قاجار و عصر رضاشاه که در واقع تربیت‌شدگان نسل اول انقلاب مشروطه بودند، نقش تعیین‌کننده‌ای داشتند (آقاملایی، ۱۳۸۴: ۱۱۷). با تأسیس شورای عالی آموزش در سال ۱۳۰۰ و قانون اربیه‌هشت ۱۳۰۶ که به موجب آن مقرر شد صدی نیم از املاک مزروعی اربابی به تأسیس مدارس ابتدایی در همان محل اختصاص یابد، آستان نیز با توجه به امکانات موقوفه‌ای و در نبود امکانات از سوی سایر دستگاه‌ها در این راستا گام برداشت. بدین‌سان کلاس‌های بزرگسالان در کارخانه (مانند نخریسی) برای تدریس در نظر گرفته شد (ساکماق: ۱۳۷۷۹۷/۳۱). برای کارگرانی که در این کلاس‌ها شرکت می‌کردند، مزایای خاصی در نظر گرفته می‌شد. حتی طی بخشنامه استاندارد در تاریخ ۱۳۱۷/۳/۵ دستور داده شد کارگرانی که در کلاس‌های اکابر غیبت کرده باشند، روزمزدشان پرداخت نشود (حطیط و دیگران، ۱۳۹۸: ۴۶). با استقرار وزارت فرهنگ و معارف، این وزارتخانه متوالی ایجاد و نظارت مدارس شد؛ بنابراین بسیاری از مدارس آستان نیز به این وزارتخانه واگذار شد.

در زمینه‌های دیگری نیز اقدامات مؤثری در پهلوی دوم انجام شد. با استفاده از امکانات وقف، کارخانه‌جاتی توسط آستان در دوره پهلوی دوم ایجاد شدند: ۱- کارخانه قند چناران، سال ۱۳۳۴ در زمینی به مساحت ۳۲ هکتار ساخته شد و آستان قدس سال ۱۳۴۲ آن را از دولت خریداری کرد. متوسط تولید این کارخانه قبل از انقلاب حدود پنج تا شش هزار تن بود (عطاردی، ۱۳۸۱، ج ۲: ۳۱). ۲- کارخانه نان رضوی، در سال ۱۳۴۶ با سرمایه حدود

۱. مانند «مهر اصطبل یا سمت‌های بدون شرح وظایف مانند خادم خدمات متفرقه» (نظر کرده).

چهار میلیون ریال تأسیس شد. در سال ۱۳۵۳ ظرفیت تولید این کارخانه از چهار تن به ۱۲ تن در روز افزایش یافت (موتمن، ۱۳۴۸: ۲۵۶). ۳- کارخانه کنسروسازی آستان قدس: این کارخانه در سال ۱۳۵۴ در زمینی به مساحت ۲۱ هکتار ایجاد شد (عطاردی، ۱۳۸۱، ج ۲: ۳۳).

علاوه بر موارد فوق، مؤسسات درمانی ای هم که در دوره پهلوی دوم ساخته شدند، از این قرارند: ۱- درمانگاه آستان قدس که در سال ۱۳۴۱ به دستور سیدجلال الدین تهرانی، نیابت تولیت وقت، با تأمین درآمد از موقوفات آستان قدس برای بیماران فقیر تأسیس شد (موتمن، ۱۳۴۸: ۴۰۵ - ۴۰۶)؛ ۲- پرورشگاه شاه رضا: عمارت آن در سال ۱۳۰۷ توسط آستان قدس ساخته شد و بین ۵۰ تا ۶۰ نفر از اطفال بدون والدین در آنجا نگهداری می شد (مدرس رضوی، ۱۳۸۶: ۱۶۷)؛ ۳- جذامی خانه که در مزرعه موقوفه آستان قدس احتمالاً در سال ۱۳۰۳ تأسیس شد (عطاردی، ۱۳۸۱، ج ۲: ۳۹). مبتلایان به جذام از سایر بلاد به قصد ارتزاق و استشفای به مشهد روی می آوردند و به گدایی می پرداختند. (به دلایل مختلف) آن‌ها را از داخل شهر جمع‌آوری و در جذامی خانه جای دادند. جذامی خانه در طی سال‌های ۱۳۳۲ تا ۱۳۳۴ اوضاع بهتری یافت و بناهای دیگری نیز به آن اضافه شد؛ ۴- بیمارستان منتصریه: بنای اولیه آن توسط بانو رابعه خانم احترام السلطنه تأسیس شد (موتمن، ۱۳۴۸: ۴۱۱ تا ۴۱۵). به‌طور کلی هشت نفر از متولیان این دوره در خصوص مسائل بهداشتی و درمانی اقداماتی سازنده و ماندگار داشته‌اند که در شکل‌گیری میراثی نهادی حائز اهمیت بود.

با توجه به فعالیت‌های نایب‌التولیه‌ها، اقداماتشان در هشت موضوع^۱ دسته‌بندی شده است. (جدول ۵)

۱. عبارتند از: فعالیت‌های شهری شامل احداث، به‌سازی و تسطیح راه و معابر، نهرسازی؛ فعالیت‌های فرهنگی مانند تأسیس و تعمیر مدرسه، رسیدگی به امور طلاب و اهل علم، رسیدگی به کتابخانه و موزه، چاپ کتاب و نشریات؛ بیوتات شامل ساخت، مرمت و تزئینات مجموعه حرم و امور روشنایی؛ امور اقتصادی مانند ساخت بازار، تشویق صاحبان صنایع، افزودن بر عواید و پرداخت قروض، اصلاحات مالی؛ تشکیلات اداری آستان مانند ثبت و ضبط کارها، امور خدام، تنظیم نظام‌نامه کشیک‌ها؛ امور بهداشتی و درمانی مانند امور دارالشفای و بیمارستان، جذامی خانه؛ رفاهیات زائران شامل مهمان‌خانه، مهمان‌سرا، هزینه‌های اقامت و برگشت؛ موقوفات شامل تنظیم نحوه اداره موقوفات، بازپس‌گیری آن‌ها، نگهداری و تعمیر رقبات، افزایش مداخل آن‌ها، تهیه لیست موقوفات، رسیدگی به امور مستأجران.

جدول ۵: خلاصه اقدامات نایب التولیه ها^۱

ردیف	نام نایب التولیه	سال های تولیت	فعالیت شهری	فعالیت فرهنگی	پیروانات	امور اقتصادی	مسئله های اداری	مسئله های اجتماعی و رفاهی	موقوفات	جمع کل
۱	محمودولی خان اسدی	۱۳۰۴/۱۲ - ۱۳۱۴/۱۲/۴	+	+			+	+	+	۵
۲	فتح الله پاکروان	۱۳۱۴/۹/۹ - ۱۳۲۰/۱۰/۱۲	+	+		+				۴
۳	علی منصور	۱۳۲۰/۱۰/۱۵ - ۱۳۲۴/۶/۳۱	+	+			+	+	+	۶
۴	ناصر اعتمادی	۱۳۲۴/۹/۲۲ - ۱۳۲۵/۵/۱			+					۱
۵	غلام حسین اشرفی	۱۳۲۵/۵/۲ - ۱۳۲۶/۱۲/۲۵							+	۱
۶	محمود بدر	۱۳۲۶/۱۲ - ۱۳۳۰/۱	+	+	+	+	+	+		۷
۷	مصطفی قلی رام	۱۳۳۰/۱/۲۵ - ۱۳۳۰/۳			+					۱
۸	سید جلال الدین تهرانی	۱۳۳۰/۳/۹ - ۱۳۳۱/۱۱/۱۷ - ۱۳۴۰/۱۰/۱۷ - ۱۳۴۲/۱/۲۱	+	+	+	+	+			۶
۹	علی معتمدی	۱۳۳۱/۱۱/۲۸ - ۱۳۳۴/۳/۱۹					+			۱
۱۰	سید فخرالدین شادمان	۱۳۳۴/۳ - ۱۳۳۸/۱				+	+	+	+	۵

۱. اطلاعات این جدول برگرفته از کتاب آستان قدس: متولیان و نایب التولیه ها، به کوشش حقیقی و نقدی (۱۳۹۷)، کتاب آستان قدس رضوی؛ دیروز و امروز و وبسایت آستان قدس رضوی است.

۲						+	+			- ۱۳۳۸/۲/۱ ۱۳۴۰/۱۰	محمد مهران	۱ ۱
۵	+		+	+	+	+				- ۱۳۴۲/۲/۱۵ ۱۳۴۴/۶/۵ - ۵۷/۸/۲۱ ۵۷/۱۰/۱۴	محمدصادق امیرعزیزی	۱ ۲
۵	+			+		+	+	+		- ۱۳۴۴/۷/۶ ۱۳۴۶/۳/۱	نادر باتمانقلیچ	۱ ۳
۷	+		+	+	+	+	+	+		- ۱۳۴۶/۳/۱ ۱۳۵۰/۶/۲۳	باقر پیرنیا	۱ ۴
۳				+		+		+		- ۱۳۵۰/۶/۲۳ ۱۳۵۳/۲/۱۶	حسن زاهدی	۱ ۵
۷			+	+	+	+	+	+		- ۱۳۵۳/۲/۱۶ ۱۳۵۷/۶/۶	عبدالعظیم ولیان	۱ ۶
۰										- ۱۳۵۷/۶/۷ ۱۳۵۷/۸/۲۱	حسن سراج حجازی	۱ ۷
۶۶	۷	۴	۸	۱ ۱	۷	۱ ۲	۹	۸	-----		جمع عملکردها	

بدین ترتیب بیشترین اقدامات با فراوانی ۱۲ از سوی نایب التولیه‌ها در زمینه بیوتات آستان انجام شده است. تشکیلات اداری آستان با رقم ۱۰، مسائل فرهنگی با رقم ۹، شهری و درمانی با رقم ۸، موقوفات با رقم ۷ و زائران با فراوانی ۳ در مراتب بعد قرار می‌گیرند.

بدین سان همان‌گونه که حسن‌آبادی هم در مصاحبه اشاره می‌کند: «با تشکیلات اداری و اقدامات جدید است که ضمن رنگ‌باختن برخی نیازهای قدیمی، نیازهای جدیدی شکل می‌گیرد که به نوع رقبات و مصارف وقف جهت می‌دهد.»

هم‌سو با اقدامات نایب التولیه‌ها در زمینه بیوتات و امور درمانی، موقوفات این زمینه نیز رشد پیدا کرد. نسبت کم این اقدامات در زمینه‌های خیرات، ایتم و امور زائران نیز بر موقوفات این

زمینه‌ها مؤثر بود، به نحوی که در دو مورد نخست هر کدام ۰.۷ درصد و زائران حدود ۳ درصد موقوفات را به خود اختصاص داده‌اند. با این حال، موقوفات آموزشی رشد کمی را داشت. حتی از این مقدار نیز بیشتر به مسائل مربوط به آموزش مذهبی اختصاص داشت. شاید بتوان گفت غالب اقدامات آموزشی، در زمینه آموزش به سبک مدرن و هم‌سو با سیاست‌های پهلوی بود. این امر نمی‌توانست از سوی روحانیت و قشر مذهبی که مبلغان و واقفان بودند، پذیرفته باشد. همچنین برخلاف اینکه متولیان این دوره اقدام خاصی در خصوص ترویج شعایر و مناسک مذهبی انجام ندادند، موقوفات مراسم مذهبی نزدیک ۱۰ درصد مصارف را داراست.

مضاف بر آنکه نتیجه آزمون همبستگی بین میزان اقدامات و رقبات وقفی، بیانگر رابطه مثبت و بین مدت‌زمان تولیت و تعداد رقبات وقف‌شده، رابطه شدید و مثبت است.

از دیگر مؤلفه‌های حائز اهمیت، وجهه اجتماعی نایب‌التولیه است. حسین زاده و نظرکرده برخلاف حسن‌آبادی این مؤلفه را مؤثر می‌دانند، به نحوی که به‌عنوان نمونه می‌توان بر خوردار نبودن اشرفی از وجهه اجتماعی، بدخلقی و بدزبانی باتمانقلیچ و ولیان را ذکر کرد. در حالی که سیدجلال تهرانی با روحیه‌ای آرام، شخصیتی متین و بی‌حاشیه، ضمن برخورداری توأمان از شخصیت علمی و مذهبی، باعث تأثیر مثبت شد. می‌توان بر اساس داده‌ها مقایسه‌ای میان تعداد رقباتی که در زمان هریک انجام شده است، به همراه نمره اقداماتشان در جدول ۶ انجام داد.

جدول ۶: مقایسه میزان وقف با نمره اقدامات و وجهه اجتماعی متولی

نام متولی	تعداد رقبه	نمره اقدامات	مقبولیت اجتماعی
اشرفی	۱	۱	-----
باتمانقلیچ	۰	۵	-----
ولیان	۴	۷	-----
سید جلال‌الدین تهرانی	۱۱	۶	

نتیجه آنکه مقبولیت یا وجهه اجتماعی و نیز نمره اقدامات به‌تنهایی عواملی تعیین‌کننده محسوب نمی‌شوند.

۱. در دور اول تصدی وی، یک مورد وقف مربوط به حسین ملک است. البته در سال ۱۳۳۰ یک وقف مشاهده می‌شود که مربوط به ملک و در زمان رام است. تعداد وقف‌هایی که در سال ۱۳۴۰ صورت گرفته، پیش از تصدی تهرانی بوده است.

۲-۳. تحول در ارکان وقف، نوع و پراکندگی موقوفات

در این قسمت، ابتدا داده‌های آماری وقف‌نامه‌ها که عبارتند از واقفان (پایگاه اجتماعی، جنسیت)، پراکندگی موقوفات، نوع رقبات، نوع و نحوه مصرف موقوفات، واگذاری تولیت و ناظر در قالب جدول‌ها ارائه شده است. سپس با توجه به شواهد تاریخی و مصاحبه با کارشناسان این عرصه، تلاش شد توضیحی برای هریک از این موارد داده شود.

۲-۳-۱. پایگاه اجتماعی واقفان

در این عصر، وقف توسط افراد دارای پایگاه‌های اجتماعی متوسط رواج بیشتری نسبت به پایگاه اجتماعی بالا دارد. به نظر می‌رسد با غلبه رویکرد مدرن، وقف که کنشی سنتی و مذهبی تلقی می‌شد، با اقبال اقل‌تعداد بالا مواجه نمی‌شود. ضمن آنکه نهادهای جدید مانند بنگاه‌های خیریه بدون این که مشکلات حقوقی و شرعی و قوانین وقف را داشته باشند، راحت‌تر اموال خیریه‌ای را دریافت می‌کردند، به نحوی که با مشخص بودن نوع فعالیت و احتمالاً امکان کنترل بیشتر سرمایه، افراد متعلق به پایگاه‌های بالاتر را بیشتر جذب می‌کرده است. از دیگر دلایل آن می‌توان به توزیع ثروت در سطح جامعه، به عبارتی تمکن مالی طبقات متوسط اشاره داشت. کارشناسان طی مصاحبه اظهار داشتند: آذری: «کمک افراد صاحب‌نام به این‌گونه مؤسسات (خیریه) همگام با رشد رسانه‌ها بازتاب بیشتری در جامعه داشت». حسین‌زاده: «در پهلوی ثروت در جامعه گسترده‌تر می‌شود». شهیدی: «این امر ممکن است به دلیل اعتقادات مذهبی و رویکرد مدرن شدن نیز باشد. شاید برخی مسئولان و افراد خاندان شاه مانند فرح بیشتر ترجیح می‌دادند اقداماتشان از طریق مؤسسات خیریه باشد تا نهادی مذهبی مانند آستان». احمدی: «در پهلوی به دلیل تمکن مالی طبقه متوسط و تبلیغ وقف، واقفان این پایگاه اجتماعی بیشتر هستند». نقدی: «در پهلوی رویکرد مدرن غلبه پیدا می‌کند که خیلی موافق وقف نیست. در پهلوی با اصلاحات ارضی، ملک‌های بزرگ از افراد گرفته می‌شود.»

همچنین از حدود ۶۶ نفر واقف این دوره، ۹ نفر روحانی بودند که از این تعداد، شیخ ابوالقاسم هرنندی در سه نوبت و محمدعلی گلپایگانی در دو نوبت، موقوفاتی به آستان داشته‌اند. شهیدی طی مصاحبه اظهار می‌دارد: «روحانیون اگر چه مشوق وقف بودند و رابطه خوبی هم با تجار داشتند، وضع مالی مناسبی که مساعد وقف باشد نداشتند.»

جدول ۷: درصد و فراوانی پایگاه‌های اجتماعی واقفان در عصر پهلوی^۱

پایگاه اجتماعی	بالای بالا	بالای متوسط	بالای پایین	متوسط بالا	متوسط متوسط	متوسط پایین
فراوانی و درصد	۱ ۱.۴۹	۳ ۴.۴۸	۱ ۱.۴۹	۳۲ ۴۷.۷۶	۲۵ ۳۷.۳۱	۲ ۲.۹۹

۲-۳-۲. جنسیت واقفان

در این عصر یک مرد، و یک زن به نام بانو فرنگیس بیگم (از پایگاه اجتماعی بالای متوسط) وقفی مختص آموزش دینی داشته‌اند. همچنین بانو احترام السلطنه، از پایگاه اجتماعی بالای متوسط بیش از سایر بانوان موقوفه دارد. در جامعه نیمه‌سننی ایران غالباً مالکیت اموال غیرمنقول بر عهده مرد بود؛ بنابراین اکثر واقفان را مردها تشکیل می‌دادند. زنان واقف این عصر متعلق به پایگاه‌های اجتماعی متوسط متوسط، متوسط بالا و بالای متوسط هستند که زبانی مانند زمین، مزرعه، قنات و منزل را برای مصارفی با اولویت بیمارستان و بخش‌های آن مانند شیرخوارگاه، بخش زنان، سپس مصارف عام و بعد از آن نیز به ترتیب مصارف خدام و زوار، روشنایی و مقابر، تعزیه‌خوانی و قرائت قرآن اختصاص داده‌اند.

جدول ۸: درصد و فراوانی توزیع جنسیتی واقفان

جنسیت	مرد	زن	نامعین	جمع موارد
فراوانی و درصد	۵۷ ۸۵.۸۱	۹ ۱۴.۱۷	-	۶۶ ۱۰۰ درصد

۲-۴. پراکندگی جغرافیایی موقوفات

با توجه به داده‌های ما به نظر می‌رسد در این عصر، از تنوع جغرافیایی وقف نسبت به گذشته کاسته شده باشد. ضمن اینکه در این دوره با توجه به تحولات سیاسی، شاهد موقوفه‌ای در خارج از کشور نیستیم. می‌توان در نظر داشت در این دوره با توجه به تأکید بر مدرنیزاسیون، وقف نه

۱. برخی افراد در چندین نوبت اقدام به وقف کرده‌اند که تنها یک بار لحاظ شده؛ اما چنانچه زبانی وقفی آنان در تاریخ‌های مختلفی بوده، جداگانه محاسبه شده است.

ازسوی حکومت تبلیغ می‌گردید و نه ازسوی روحانیت به‌دلایلی مانند سیاست‌های نوسازی تشویق می‌شد؛ بنابراین از گسترش آن در سطح کشور کاسته شد.

در این عصر کرمان و تهران پس از خراسان، بیشترین رقبات را در خود جای دادند. به نظر می‌رسد رشد موقوفات کرمان بی‌ارتباط با افتتاح دفتر موقوفات یزد و کرمان نباشد، رخدادی که توانایی معرفی و اداره موقوفات آستان را در آن منطقه داشت. ادعاهای ذیل ازسوی مصاحبه‌شوندگان نیز مطرح است: حسن‌آبادی: «شهرهایی مانند کرمان، هم تعامل فرهنگی بیشتر با خراسان داشته و هم از سابقه بلندمدتی در وقف برخوردارند». نظرکرده: «هم‌جواری و تعامل فرهنگی کرمان با خراسان، تمکن مالی به‌دلیل تجارت و توسعه کشاورزی صنعتی، بر جذب وقف مؤثر بود». آذری: «پایگاه اجتماعی دفاتر و نماینده‌های آستان باتوجه به توان اعتمادسازی‌شان در جذب و جهت‌دهی به وقف بسیار مهم بوده است». احمدی: «اعتقادات مذهبی در کرمان و یزد ریشه‌های قوی‌ای داشته است». پرنده: «درآمد بیشتر و تمکن مالی در کرمان و تهران و نیز اعتقادات مذهبی، ممکن است منجر به ازدیاد وقف در این شهرها باشد، درحالی‌که مخالفت و عدم‌همراهی روحانیت با سیاست‌های پهلوی، به‌خصوص در اصلاحات ارضی، با این دلیل که حکومت قصد از بین بردن موقوفات را دارد، از پراکندگی آن می‌کاست». نقدی: «کرمان دارای سابقه تاریخی در وقف است. این سابقه همراه با تصویر مثبت از خوب اداره کردن موقوفه توسط آستان، مشوقی برای افراد بوده و به‌نوعی پایگاه آستان محسوب می‌گردید. همچنین شاید در پهلوی با شکافی که بین روحانیون و حکومت پیش می‌آید، باعث می‌شود روحانیت خیلی وقف به آستان را تشویق نکنند. حتی با توجه به اینکه متولی از سوی شاه بود با این استدلال که موقوفات را حیف‌ومیل می‌کنند، تبلیغات منفی هم داشته باشند. در نتیجه از پراکندگی آن کاسته شد.»

جدول ۹: درصد و فراوانی توزیع استانی موقوفات

استان	خراسان	کرمان	تهران	سمنان	گیلان	یزد	نامعین	جمع موارد
فراوانی و درصد	۴۲	۱۲	۵	۲	۲	۲	۲۰	۸۵
	۴۹،۴۱	۱۴،۱۲	۵،۸۸	۲،۳۵	۲،۳۵	۲،۳۵	۲۳،۵۳	۱۰۰ درصد

۲-۵. نوع رقبات

در این عصر برای اولین بار است که وقف‌نامه «بیمارستان»، سهام کارخانه یا ابزارآلات صنعتی

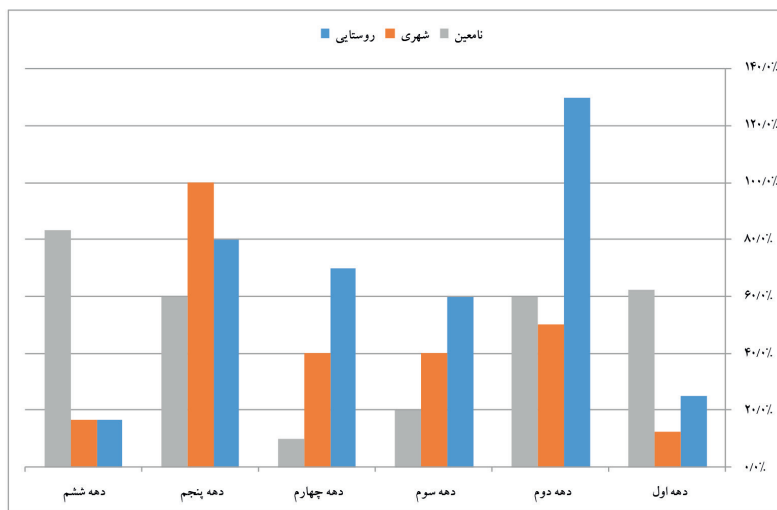
مشاهده می‌شود. همچنین همگام با تحولاتی مانند ساخت مراکز اقامتی و توسعه لوله‌کشی آب به مشهد، از میزان وقف حمام و کاروان‌سرا به شدت کاسته می‌شود. بیشترین رقبه وقفی، زمین یا مزرعه و قنات با سهم حدود ۳۸ درصد است که در پهلوی دوم از میزان مزرعه کاسته و به جای آن، زمین اولویت می‌یابد. این تحول را می‌توان متأثر از سیاست‌های اصلاحات ارضی نیز دانست که زمین‌های بزرگ از مالکان گرفته می‌شود و به قطعات کوچک‌تری در اختیار قشرهای دیگر قرار می‌گیرد. بر این مبنا کارشناسان در مصاحبه اظهار داشتند: احمدی: «در ابتدای پهلوی، ملاکان و اربابان زمین‌دار زیاد بودند؛ اما هر چه به آخر پهلوی نزدیک می‌شویم، تقسیم زمین و کوچک شدن آن غالب می‌شود». نظرکرده: «با رشد شهر از وسعت مزارع کاسته شده و تبدیل به قطعات زمین می‌شود». حسین‌زاده: «در پهلوی دوم زمین‌داری از حالت گسترده خارج و با تقسیم اراضی، زمین‌هایی با قطعات کوچک‌تر و ضمناً با ارزش قیمت بیشتری پدید آمد». نقدی: «پس از اصلاحات ارضی با خریدن املاک، بزرگ‌مالکان نیز از بین رفتند و کسی نبود که مزرعه یا وسعت زیادی از زمین را وقف کند.»

به منظور بررسی دقیق‌تر ادعای متخصصان بر اساس داده‌های وقف‌نامه‌ها، نموداری از میزان وقف رقبات شهری و روستایی طی شش دهه پهلوی ارائه شد.

جدول ۱۰: درصد و فراوانی نوع رقبات وقفی

نوع رقبه	زنبق	مزرعه	قنات، سهم آب و آبره	ملک	محل	ریغ	مغازه	آسپل	کاروان‌سرا	حمام	بیمارستان	ابزار آلات صنعتی، سهام کارخانه،	روستا	نامعین
فراوانی و درصد	۱۹	۱۸	۱۷	۱۴	۱۴	۱۲	۹	۳	۳	۳	۲	۲	۱	۲۵
	۱۳،۲۹	۱۲،۵	۱۱،۸۹	۹،۷۹	۹،۷۹	۸،۴۶	۶،۲۹	۲،۱	۲،۱	۲،۱	۱،۴	۱،۴	۰،۷	۱۷،۴۸

۱. علاوه بر مواردی که تحت کلی ملک ذکر شده، رقبات ذیل را نیز شامل می‌شود: گاراژ، محوطه، مال، منزل و مغازه، انبار، طویله، اسپل، مسافرخانه، حجره، قلعه.

نمودار ۲: فراوانی وقف رقبات شهری و روستایی

همان گونه که نمودار ۲ نشان می‌دهد، دهه ۱۳۳۰ تا ۱۳۴۰ (دهه چهارم) رقبات روستایی نسبت به شهری همچنان بیشترین فراوانی را دارد. در دهه ۱۳۴۰ تا ۱۳۵۰ نوع وقف‌های شهری پیشی می‌گیرد؛ بنابراین می‌توان نظر کارشناسان را تأیید کرد.

در زمینه نوع رقبات، نیک‌مهر و وکیلی (۱۳۹۲) ادعایی مطرح کرده‌اند که «رقبات تجاری به دلیل پیوند مذهب و روحانیت با بازار، درصد زیادی را به خود اختصاص داده‌اند.» این گزاره با داده‌های ما حداقل درباره آستان نمی‌تواند منطبق باشد.

۲-۶. نوع (عام / خاص بودن) و نحوه مصارف موقوفات

جدول ۱۱: مقایسه درصد و فراوانی نوع وقف در عصر پهلوی

جمع موارد	نامعین	عام	خاص	نوع وقف
				دوره تاریخی
۸۸	۲	۲۶	۶۰	پهلوی
۱۰۰ درصد	۲,۲۷	۲۹,۵۵	۶۸,۱۸	

۱. چنانچه نوع مصرف مشخص باشد، با عنوان «خاص» در غیر این صورت چنانچه مصرف بر عهده متولی و آستان باشد تا طبق ضرورت و نیاز حرم و آستان خرج گردد، با عنوان «عام» در نظر گرفته می‌شود.

جدول ۱۲: درصد و فراوانی نوع مصارف وقف

نوع مصرف	درمانی ^۱	مراسم مذهبی ^۲	کتابخانه	اطعام و مهمان سرا	عمران و تعمیرات	روشنایی	آموزش ^۳	خدام ^۴	زوار ^۵	مقابر	فقر
فراوانی و درصد	۳۱ ۲۱,۸۲	۱۴ ۹,۸۶	۱۰ ۷,۰۴	۱۰ ۷,۰۴	۱۰ ۷,۰۴	۶ ۴,۲۳	۶ ۴,۲۳	۶ ۴,۲۳	۵ ۳,۵۲	۵ ۳,۵۲	۴ ۲,۸۲
نوع مصرف	بیوتات ^۶	قاری	خیرات	اولاد واقف	موزه	سادات ^۷	بنگاه حمایت مادران	ایتام	نامعین	عام و خاص	
فراوانی و درصد	۳ ۲,۱۱	۱ ۰,۷۰	۱ ۰,۷۰	۱ ۰,۷۰	۱ ۰,۷۰	۱ ۰,۷۰	۱ ۰,۷۰	۱ ۰,۷۰	۳ ۲,۱۱	۲۲ ۱۵,۴۹	

در این عصر، مصارف درمانی با اختلاف بالایی بیشترین میزان را به خود اختصاص داده است. در پهلوی اول از ۲۶ موقوفه ثبت شده، ۱۰ مورد و در پهلوی دوم از ۴۱ موقوفه ثبت شده، ۱۳ مورد در موضوع پزشکی است (آذری، ۱۳۹۶: ۲۷۱)؛ اما مصارف جذامی خانه به خصوص در پهلوی دوم به کمترین میزان خود می‌رسد. این نکته نشان می‌دهد که در نتیجه پیشرفت تجهیزات درمانی و بهداشتی، از گسترش این گونه بیماری‌ها کاسته شده است. همچنین با شکل‌گیری بنگاه حمایت از مادران برای نخستین بار وقف‌نامه‌ای برای مصارف آن دیده می‌شود. همان‌گونه که پیش‌تر در سیاست‌های این دوره اشاره شد، کارشناسان در مصاحبه بیان داشتند: نظر کرده: «در عصر پهلوی، توجه به موضوع سلامتی و درمان از سوی حکومت پررنگ می‌شود. دکتر اعلم که وضعیت بهداشتی مشهد را نامناسب می‌داند، اقدامات گسترده و مثبتی در دارالشفای انجام می‌دهد». حسین‌زاده: «وقفیات درمانی رابطه مستقیمی با تحصیل کرده‌های پزشکی نوین دارد». احمدی: «احساس نیاز به بیمارستان و جذامی‌خانه، باعث می‌گردد وقف سمت‌وسوی خاصی پیدا کند.»

۱. موارد مربوط به دارالشفای بیمارستان و جذامی‌خانه ذیل این عنوان قرار گرفتند، غیر از زوار بیمار که در قسمت زوار قرار داده شدند.

۲. شامل اعیاد و عزاداری‌های مذهبی است.

۳. اعم از آموزش به‌طور کلی یا هزینه‌های مکتب‌خانه و طلاب است. موقوفات اطفال صغیر سادات هم که در مکتب‌خانه تحصیل می‌کردند، در این قسمت آورده شده است؛ اما ایتام محصل سادات در ستون سادات دسته‌بندی شد.

۴. ذیل این عنوان علاوه بر مصارف عمومی، موارد حقوق، اطعام، انعام، قراء و فقرای خدام نیز شامل شده‌اند.

۵. زوار اعم از زائران فقیر، پیاده، بیمار و شفایافتگان را در بر دارد.

۶. بیوتات شامل مصارف عمومی از قبیل فرش، سوخت و نظیف می‌شود.

۷. سادات غیر از موارد عمومی، طیفی از ایتام و ایتام محصل سادات، فقرا، خدام و عزب سادات را در بر گرفته است.

همچنین در این عصر با موقوفاتی در زمینه موزه و کتابخانه مواجهیم. شهیدی می‌گوید: «بر مبنای مشاهدات و انتقال تجربیات از کشورهای غربی، رشد علوم موزه‌داری و باستان‌شناسی و تألیف کتاب‌هایی در این زمینه، این موارد جایگاهی در ادبیات عامه پیدا می‌کند.»

در این عصر، وقف سادات که همواره بخشی از مصارف را به خود اختصاص داده بود، بسیار اندک و به یک وقف می‌رسد. در این دوره، بر پایه سیاست‌های حکومتی انتساب به سادات، دیگر ابزار و منبعی برای تصدی مناصب نیست و برخلاف گذشته مناصب کلیدی را در آستان بر عهده ندارند و از این‌رو از اهمیت‌شان کاسته شده است. نظرکرده مدعی است: «در دوره پهلوی با پررنگ‌شدن شایستگی، از اهمیت و تعداد سادات کاسته شده و به‌تبع آن، کاهش یا حذف موقوفات سادات را داریم.»

در زمینه مصارف مذهبی، دقیق‌تر آن است بگوییم با تفکیک اعیاد از تعزیه‌های مذهبی، موقوفات در زمینه «اعیاد مذهبی» به‌خصوص در دوره رضاشاه کمترین میزان را داشت. در ضمن در زمان رضاشاه، روضه‌خوانی ممنوع شد و بعضی اوقاف عامه نیز که وقف اموری از قبیل روضه‌خوانی شده بود، «متعذر المصرف» گشت؛ یعنی دیگر عواید آن‌ها را نمی‌توانستند به مصارفی که مراد واقفان اصلی بود، برسانند. از این‌رو اداره امور بعضی اوقاف را وزارت فرهنگ به دست گرفت و بقیه را غصب کردند. پس از استعفای رضاشاه، عواید این قبیل موقوفات دوباره به مصارف اصلی خود اختصاص یافت (لمبتون، ۱۳۶۲: ۴۲۱ تا ۴۲۳)؛ با این حال، باعث نشد وقفیات جدیدی در این زمینه شکل گیرد.

بدین‌سان برخلاف نظر آذری که می‌گوید: «سیاست‌های حکومتی خیلی نمی‌توانست در نوع مصارف وقف تأثیرگذار باشد، بلکه انگیزه‌های شخصی اوقاف اهمیت دارد»، اقدامات و سیاست‌ها همان‌گونه که پیش‌تر نیز اشاره شد، موجب کاسته‌شدن برخی مصارف یا افزایش مواردی دیگر می‌شد. در این راستا موارد قابل ذکر دیگر به نظر متخصصان که در مصاحبه مطرح شده عبارتند از: نظرکرده: «در دوره پهلوی، مواجب نایب‌الخدمه و نایب‌الزیاره قطع می‌شود. همچنین از تعداد قاری‌ها و حفاظ و از زیارت‌نامه‌خوانان کاسته شده و انتخاب آنان منوط به قبولی در آزمون دارد. به‌تبع آن، کاهش یا حذف موقوفات این زمینه‌ها را داریم». شهیدی: «در پهلوی با تغییر سیاست مذهبی حکومت و منبع مشروعیت‌یابی، سمت‌هایی مانند نایب‌الخدمه و نایب‌الزیاره که در آستان جایگاه داشت، از بین رفت؛ به‌تبع، موقوفات آن نیز حذف شد.»

بنا بر نظری «غیر از تعداد محدودی از واقفان این دوره، از جمله حاج حسین آقا ملک و عبدالله رضوی، دیگر واقفان در نیات خود توجه چندانی به رفع نیازهای ضروری مشهد نداشتند. آمار

پایین نیات اجتماعی واقفان مشهد در دوره پهلوی، شاهدهی بر این مدعاست.» (اکبری، ۱۳۹۹: ۱۷۰) نظرکرده هم می‌گوید: «با در نظر داشتن متن و صیغه وقف‌نامه‌ها آنچه برای واقفان مهم بوده، خود عمل وقف است نه مصارف آن و آنان نسبت به مصارف، آگاهی زیادی نداشتند.»

در حالی که یافته ما بیانگر آن است مصارف موقوفات، آگاهانه، اندیشیده و مبتنی بر نیازهایی است که افراد در جامعه احساس می‌کردند و به تجربه در می‌یافتند. هر چند این قضیه بدان معنی نیست که آنان از پیش دارای استراتژی قصدشده‌ای بودند. تفاوتی که حاج حسین آقا ملک با دیگران داشت، در همین بود. هم‌سو با این نظر، کارشناسان در مصاحبه بیان می‌کنند: حسن‌آبادی: «در این عصر، وقف آگاهانه‌تر و بیشتر منطبق با نیازهای جامعه از یک‌سو و نیازهای آستان از دیگر سو بوده است». احمدی: «نیاز احساس شده یا به‌نوعی نیازسنجی توسط افراد، سبب جهت‌دهی به وقف شده است.» آذری: «نوعی نیازسنجی بر مبنای تجارب و مشاهدات و درک از نیازهای روزمره به‌خصوص طی سفر، مصارف وقف را جهت داده است. حتی نیازهای محلی در نوع مصارف بسیار مهم بوده است.» حسین‌زاده: «نیازهای اجتماعی‌ای که افراد احساس می‌کردند، بر نوع وقف مؤثر بود، به‌گونه‌ای که رشد جمعیت و زوار نیاز به اقدامات عمرانی و تعمیرات را نمود بیشتری داد و می‌توانست بر وقفیات این زمینه مؤثر باشد». پرنده: «اکثر مصارف بر اساس مشاهده و تجربه و نیازهای احساس شده نسبت به جامعه یا مشکلات حرم طی حضور فیزیکی بوده است. کمتر واقفی مانند ملک با هدف مشخص از پیش تعیین شده وقف کرده است. ملک بر دو موضوع تأکید می‌کند: بهداشت و درمان، فرهنگ. یا وقف‌نامه محمدرضاشاه که برای توسعه، روشنایی، درمانی و فرهنگی تشکیلات حرم است.» نقدی: «با گسترش حرم و ازدیاد زائر، نیازهایی هم شکل می‌گیرد که به وقف سمت‌وسو می‌دهد.»

۲-۷. واگذاری تولیت و ناظر^۱

واگذاری تولیت به آستان طبق جدول ۱۳ از دهه ۱۳۱۰ تا ۱۳۵۰ و در پایان آن، سیری صعودی داشته است، به‌نحوی که دهه‌های ۱۳۱۰ تا ۱۳۲۰ و ۱۳۳۰ تا ۱۳۴۰ چهار مورد، دهه ۱۳۲۰ تا ۱۳۳۰ پنج مورد و دهه ۱۳۴۰ تا ۱۳۵۰ تعداد ۹ مورد را به خود اختصاص می‌دهند. بیشترین میزان تعیین ناظر، مربوط به دهه‌های ۱۳۱۰ تا ۱۳۲۰ و ۱۳۳۰ تا ۱۳۴۰ با سه مورد است. بین

۱. بعضی واقفان متولی را به فرزندان‌شان یا اشخاص دیگری واگذار کرده‌اند که با عنوان «دیگری» طبقه‌بندی شد. چنانچه واقف به‌صراحت از آستان یا برخی مناصب حقوقی آن به‌عنوان متولی نام برده، متولی، «آستان» در نظر گرفته شد، در غیر این صورت در «نامعین» دسته‌بندی شد.

دهه ۱۳۴۰ تا ۱۳۵۰ نیز دو مورد، سال‌های ۱۳۵۵ و ۱۳۲۵ نیز یک مورد مشاهده می‌شود.

جدول ۱۳: درصد و فراوانی نحوه واگذاری تولیت و ناظر

نوع واگذاری	آستان	دیگری	دیگری و آستان ^۱	نامعین	ندارد
تولیت	۳۴ ۴۰ درصد	۷ ۸.۲۴	۱۶ ۱۸.۸۲	۲۸ ۳۲.۹۴	-
ناظر	۱ ۱.۱۸	۸ ۹.۴۱	۲ ۲.۳۵	۴۶ ۵۴.۱۲	۲۸ ۳۲.۹۴

دلایلی که از سوی کارشناسان در مصاحبه مطرح شده است، عبارتند از: نظر کرده: «شخصیت شاه و متولّی آستان و نیز پیشینه خانوادگی قابل اطمینان و سرشناس بودن وی در واگذاری تولیت بسیار مهم است. همچنین انتشار عکس‌های حرم، موجب اطلاع‌رسانی بیشتر در خصوص عملکرد آستان و کسب اطمینان و اعتماد می‌گردید». آذری: «شاید تجربه ناموفق واگذاری تولیت به غیر از آستان به اضافه نظام اداری منظم‌تر که ریشه در دوره ناصری داشت، منجر به کسب اطمینان بیشتر از مصرف درست موقوفات توسط آستان باشد که واگذاری تولیت به آستان را به دنبال داشته است.» شهیدی: «این امر بی‌ارتباط با ثبات و اعتماد نسبت به برخی رفتارهای شاه که نوعی تظاهر بیرونی اعتقادات مذهبی بود، نیست.» احمدی: «رویکردها و سیاست‌های حکومتی بر واگذاری تولیت به آستان اثرگذار بود. آسیب‌شناسی‌های تجربی، مثلاً ضعف متولّی بعد از چند نفر اولاد، افراد را به این نتیجه رسانده که بهتر است تولیت را به آستان واگذار کنند.» پرنده: «آستان ضمن برخورداری از تشکیلاتی مدون و این تصور که منفعت شخصی بر آن حاکم نیست، با پشتوانه دو قدرت روحانی (قدرت معنوی) و قدرت نظامی و حکومتی می‌توانست از موقوفه حراست کند، در مقایسه با شخصی که خودش متولّی بوده و پشتوانه قدرتمندی نداشته و اعقاب وی نتوانسته‌اند موقوفه را حفظ کنند و از بین رفته است.» نقدی: «ممکن است اختلاف‌های داخلی ورثه واقف، عدم توان کنترل و اداره موقوفه (به دلایلی مانند سفرها و ترک کشور، وقت‌نداشتن رسیدگی به امور موقوفات)، پرهیز از پیچ‌وخم‌های بوروکراسی و درگیری‌های اداری با آستان موجب واگذاری شده باشد.»

در غالب این وقف‌ها، تولیت در ابتدا با خود واقف است و بعد به اولاد ذکور، فرزندان یا یکی از اعضای خانواده می‌رسد. در اغلب موارد در صورت انقراض نسل، واقف، تولیت را به متولّی آستان قدس واگذار کرده است.

به نظر می‌رسد در این نظرات، نوعی تناقض با مطالبی که پیش‌تر در خصوص سیاست‌های مذهبی حکومت و رویکرد مدرن آن که در قضایای پایگاه اجتماعی واقفان، پراکندگی موقوفات و مصارف وقف بدان اشاره شد، یافت شود. با این حال بازتاب اقدامات و عملکرد شاه و متولیان در بین اقشار متوسط جامعه می‌توانست تا حدودی اعتماد را جلب کند. ضمن آنکه پهلوی نیز همچنان به آستان به‌عنوان منبع مشروعیت‌بخشی نیاز داشت. در این راستا نعمتی می‌گوید: «اقدامات و سیاست‌های شاه و برخی متولیان از روی اعتقادات مذهبی نبود، بلکه از این بابت بود که به این تشکیلات با دیده تاریخی و نهایتاً به‌مثابه موزه‌ای فرهنگی می‌نگریست.»

دیدگاهی که تأکید بر واگذاری تولیت به غیر از آستان دارد، بیان می‌کند: «از دلایل مهمی که موجب شد واقفان مشهد تولیت موقوفات را در بین خانواده خود حفظ نمایند، عملکرد حکومت و به‌خصوص نایب‌التولیه‌های آستان قدس از جمله پاکروان و ولیان در چنگ‌اندازی و تعزّض به موقوفات بود که باعث بی‌اعتمادی مردم به حکومت و نهادهای وابسته به آن همچون آستان قدس و اداره اوقاف گردید» (اکبری، ۱۳۹۹: ۱۶۶). به‌نحوی که در سال‌های ۱۳۳۵ تا ۱۳۴۵ قسمت عمده زمین‌های وقفی مشهد به قیمت نازلی به اجاره داده شد. این زمین‌ها را بیشتر افراد مهاجر می‌خریدند یا در آن ساکن می‌شدند (رضوانی، ۱۳۸۴: ۲۶۴). باید یادآور شد این موارد کاملاً مقطعی بوده و به‌عنوان مثال سال ۱۳۴۰ یکی از نقاط اوج وقف است. یافته دیگر ما بیانگر آن است که کسبه و تجار معمولاً تولیت و نظارت را به آستان واگذار نمی‌کردند. نظرکرده می‌گوید: «آن‌ها نیاز به تضمین‌هایی مانند اخروی، اجتماعی و اقتصادی داشتند که از عهده آستان خارج بود.»

جدول ۱۴: مقایسه داده‌های موقوفات در عصر پهلوی^۱

مؤلفه‌ها	رضاشاه	محمد رضاشاه
مرد زن	۲۶	۴۷
	۶	۵
پایگاه اجتماعی	متوسط بالا (۱۷)	متوسط بالا (۲۸)
پراکندگی جغرافیایی	خراسان (۱۸)	خراسان (۲۴)
نوع رقبات	مزرعه (۸)	زمین (۱۴)
نحوه تولیت	آستان (۱۲)	آستان (۲۲)
نحوه ناظر	ندارد (۱۵)	ندارد (۳۱)
نوع وقف عام/خاص	خاص (۲۱)	خاص (۳۹)
نوع مصرف	بیمارستان (۹)	بیمارستان (۱۸)
میانگین سالانه وقف	۲	۱/۵۵
نسبت نایب‌التولیه-استاندار	یک‌دوم	حدود ۷۰ درصد

۱. در این جدول بیشترین موارد با فراوانی‌شان ذکر شده است.

۳. جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

با توجه به یافته‌ها نمی‌توان نظر محققانی مانند: جلالیان (۱۳۹۰)؛ نوائیان (۱۳۹۰)؛ نیک‌مهر (۱۳۹۱) و اکبری (۱۳۹۹) را که مدعی بودند در این عصر ضربات مهلکی بر وقف وارد شده پذیرفت. همچنین داده‌های وقفی نیک‌مهر (۱۳۹۱) در بازه زمانی پهلوی اول را نمی‌توان درباره آستان قدس درست دانست. در ضمن برخلاف نظر اکبری (۱۳۹۹) و نیک‌مهر و وکیلی (۱۳۹۲)، به نظر می‌رسد مصارف موقوفات مبتنی بر تجربه زیسته افراد و درکی از نیازهای جامعه بود. در این راستا واقفان دارای تصویری مثبت از ساختن جهانی بهتر، احساس وظیفه یا حمایت از هدفی شایسته بودند. بدین ترتیب اقدامات خیرخواهانه‌شان مبتنی بر رویکردی با احساس همدردی، دلواپسی نسبت به وضعیت دیگران و ارزیابی نیازهای آنان است. در همین باره، نوع رقبات وقفی ماندگاری بالایی داشته و مصارف اوقاف هم باتوجه به نیاز جامعه اثرگذار بوده است.

در عصر پهلوی میانگین سالانه وقف، حدود یک‌ونیم است. حدود ۸۵ درصد واقفان متعلق به پایگاه‌های اجتماعی متوسط و متوسط بالا هستند. پراکندگی جغرافیایی موقوفات، در شش استان و بیشترین آن متعلق به خراسان با ۴۹ درصد است. بیشترین فراوانی رقبات وقفی با ۱۳ درصد متعلق به زمین است. تولید ۴۰ درصد موقوفات بر عهده آستان، حدود ۱۸ درصد نیز ابتدا بر عهده دیگری و سپس آستان قرار دارد. همچنین ۵۴ درصد واقفان برای موقوفه خود ناظری تعیین نکرده و یک درصد ناظر را آستان قرار داده‌اند. در این دوره، مصرف ۶۸ درصد موقوفات جنبه خاص دارد و مصارف درمانی با ۲۱ درصد در اولویت است. به عبارت دیگر، موقوفات در مصارف درمانی، فرهنگی (کتابخانه، عزاداری‌های مذهبی) و عمرانی، به نسبت وقفیات میزان بالاتری به خود اختصاص داده است.

همسوی با نظر مصاحبه‌شوندگان، ریشه‌داری سنت وقف در کرمان و برخورداری از موقعیت مناسب اقتصادی، بر پیشرو بودن آن نسبت به دیگر استان‌ها تأثیر داشت اما در تکمیل آن باید گفت رویکرد شناختی برای توضیح اینکه خراسان بیشترین رقبه وقفی را داراست، مناسب باشد.

در سطح کلان همان‌گونه که آزمون همبستگی نشان داد، بین میزان اقدامات و رقبات وقفی؛ رابطه مثبت و بین مدت زمان تولید و تعداد رقبات وقف شده؛ رابطه شدید و مثبت وجود دارد. با این حال می‌بایست ترکیب مولفه‌های موثر دیگری را نیز بر تحولات کنش وقف در نظر داشت. مهم‌ترین آن‌ها بدین قرارند: پیوندهای زوجی، سیاست‌های حکومت، ثبات نسبی اجتماعی، سفرهای متوالی شاه به مشهد و رسیدگی به امور آستان، بوروکراتیک شدن تشکیلات آستان، وجه اجتماعی متولیان، به‌همراه تجربه ناموفق واگذاری تولید به غیر که می‌توانست از رکود

کامل وقف جلوگیری کند، بر نوع مصارف و رقبات مؤثر باشد و موجب واگذاری تولیت به آستان شود. همسو با نظر مصاحبه‌شوندگان و پژوهشگرانی مانند نوائیان (۱۳۹۰)؛ جلالی (۱۳۷۸)؛ نیک‌مهر (۱۳۹۱)؛ اورکاد (۱۳۸۲)؛ رهنما (۱۳۹۰) و بابایی (۱۳۹۰) سیاست‌های حکومتی بر تحولات وقف بی‌تاثیر نبوده است؛ اما نحوه و نوع تاثیرگذاری آن‌ها متفاوت بوده است. برخی سیاست‌ها مانند اصلاحات ارضی بیشتر بر نوع رقبات، برخی سیاست‌های مدرنیزاسیون و بوروکراتیک شدن بیشتر بر نوع مصرف و برخی دیگر مانند سپردن هم‌زمان استانداری و منصب نایب‌التولیه به یک شخص، بیشتر بر روند وقف مؤثر بود، به‌نحوی که با کم‌رنگ شدن بزرگ‌مالکی و نیاز به حمام و کاروان‌سرا، زمین‌های کوچک‌تر جایگزین شد؛ یا مصارف نایب‌الخدمه و نایب‌الزبارة و سادات حذف شد و امور درمانی و بیوتات پیشی گرفت. دو نکته حائز اهمیت آن است که اولاً تأثیرپذیری مصارف از اقدامات و سیاست‌ها را در موارد درمانی، خیرات، ایتام، یا حوزه بیوتات، عمران و روشنایی می‌توان مشاهده کرد؛ با این حال این هم‌سویی در همه موارد، مانند موقوفات آموزشی، وجود نداشت. ثانیاً هرچند سیاست‌های گاه ضد‌مذهبی حکومتی می‌توانست مانعی ایجاد کند، به نظر می‌رسد آن‌زمان که واقفان اقدامات یا سیاست‌های موجود را با ارزش‌های دینی و فرهنگی مناسب نمی‌دانستند، یا از میزان وقف کاسته شده است یا شبکه‌های اجتماعی مذهبی با اعتمادسازی سبب می‌شد واقفان کنش خود را از راه‌هایی مانند تعیین نوع مصرف شکل دهند.

با استخراج مؤلفه‌های مهم مؤثر بر رشد موقوفات در سال‌های اوج می‌توان جدول ۱۵ را ترسیم کرد.

جدول ۱۵: مؤلفه‌های مؤثر بر رشد موقوفات پهلوی

شاخه	نام مؤلفه (سال)	نمبره اقدامات	تعداد رقبه	امینت و ثبات اجتماعی مؤلفه	مثبت و عدم سوءاستفاده (مؤلفه)	ثبات در آستان (اقدامات مثبت و عدم سوءاستفاده مؤلفه)	تولیت و والی تصدی هم‌زمان منصب	همکاری مؤلفه با والی	شخصیت مؤلفه	جایگاه استاندار
رضاشاه	اسدی (۱۳۱۱)	۵	۵	+	+	---	+	مقتدر	ضعیف	
	پاکروان (۱۳۱۵ تا ۱۳۱۶)	۴	۷	+	+	+	---	مقتدر	مقتدر	
محمدرضاشاه	مهران (۱۳۴۰)	۲	۶	+	+	-	+	مقتدر	ضعیف	
	باقر پیرنیا (۱۳۴۸)	۷	۱۳	+	+	+	---	مقتدر	مقتدر	

بنابراین می‌توان مدعی بود در عصر پهلوی سال‌هایی که ثبات در اجتماع و آستان برقرار بوده است، نایب‌التولیه‌هایی که شخصیتی مقتدر داشته‌اند، پیش‌تر سوابق اجرایی کشوری داشتند و ضمن برخورداری از استقلال و تصدی منصب استانداری با نیروهای اجتماعی نیز تعامل داشتند، به شرط آنکه مدت‌زمانی بیش از دو یا سه سال عهده‌دار این منصب بودند، از اقدامات موفق‌تر و بادوام‌تری برخوردار بوده‌اند و تعارضات کمتری را در جامعه ایجاد کرده‌اند. این امر بالطبع می‌توانست بر رشد موقوفات تأثیرگذار باشد.

منابع و مآخذ

- آذری خاکستر، غلامرضا. (۱۳۹۶). «سیر تحول مصرف موقوفه‌های پزشکی نوین در خدمت به زائران حرم رضوی». *مجموعه مقالات نقش وقف در ترویج فرهنگ زیارت*. گردآوری و ویرایش ابوالفضل حسن‌آبادی. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی. صص ۲۶۸-۲۸۹.
- آقاملایی، ایرج. (۱۳۸۴). *تاریخچه آموزش و پرورش مشهد نوین*. مشهد: انتشارات مردنیز.
- اسکاچپل، تدا. (۱۳۸۸). *بینش و روش در جامعه‌شناسی تاریخی*. ترجمه هاشم آقاجری، تهران: نشر مرکز.
- اکبری، ابوالفضل. (۱۳۹۹). «تحلیل جامعه‌شناختی تاثیر وقف بر توسعه در شهر مشهد (مطالعه تطبیقی - تاریخی دوره‌های تیموری، صفوی و پهلوی)». *رساله دکتری*. استاد راهنما: دکتر بهروان. گروه علوم اجتماعی دانشکده ادبیات و علوم انسانی. دانشگاه فردوسی مشهد.
- اورکاد، برنارد. (۱۳۸۲). «وقف و مدرنیته در ایران: کشت و صنعت آستان قدس رضوی». *گفتگو*. شماره ۳۹. اسفند ۱۳۸۲. صص: ۸۵-۱۱۰.
- بابایی، محمود. (۱۳۹۰). «تشکیلات اداری آستان قدس رضوی در دوره پهلوی دوم». *پایان‌نامه کارشناسی ارشد*. دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه آزاد بجنورد.
- برک، پیتر. (۱۳۹۴). *تاریخ و نظریه اجتماعی*. ترجمه حسینعلی نوذری، تهران: نشر طرح نقد.
- بلیکی، نورمن. (۱۳۹۳). *پارادایم‌های تحقیق در علوم انسانی*. ترجمه سیدحمیدرضا حسنی؛ محمدتقی ایمان؛ مسعود ماجدی. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- بورديو، پیر. (۱۳۸۹). *نظریه کنش؛ دلایل عملی و انتخاب عقلانی*. ترجمه مرتضی مریدیها. تهران: انتشارات نقش و نگار.
- تخشید، محمدرضا. (۱۳۷۷). «اصلاحات و سیاست‌های نوگرایی رضاشاه و تاثیر آن بر قدرت و نفوذ روحانیون». *مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران*. دوره ۴۰. شماره پیاپی ۱۰۵۰. تابستان ۱۳۷۷. صص: ۹۳-۱۱۷.
- جعفریان، رسول. (۱۳۹۰). «وقف در ادوار ایران، خدمت و خیانت حاکمان». *ویژه‌نامه تحلیلی دفتر پژوهش فرهنگی هنری خراسان*. انتشارات موسسه فرهنگی هنری خراسان با مشارکت اداره کل اوقاف خراسان. شماره ۱۸.
- جلالی، غلامرضا. (۱۳۷۸). *تاریخ مشهد از مشروطه تا انقلاب اسلامی*. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- جلالیان، سعیده. (۱۳۹۰). «شرح حال و عملکرد نائب‌التولیه‌های آستان قدس رضوی در دوره پهلوی دوم (از ۱۳۲۰ تا ۱۳۳۰)». *شمسه: نشریه الکترونیکی سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی*. دوره ۳ شماره ۱۰ و ۱۱. بهار و تابستان ۱۳۹۰.
- حائری یزدی، محمدحسن. (۱۳۸۰). *وقف در فقه اسلامی و نقش آن در شکوفایی اقتصاد اسلامی*. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- حسن‌آبادی، ابوالفضل. (۱۳۹۱). «جایگاه متولیان در اداره موقوفات آستان قدس رضوی». *ویژه‌نامه وقف آستان قدس رضوی*. مشهد: دبیرخانه شورای عالی فرهنگی آستان قدس رضوی.
- حطیط، شهناز؛ ابطحی، علیرضا؛ نورایی، مرتضی؛ حسن‌آبادی، ابوالفضل. (۱۳۹۸). «نقش کارخانه

- نخریسی و نساچی خسروی خراسان بر اوضاع اقتصادی - اجتماعی مشهد (۱۳۱۶-۱۳۰۵ ش). «پژوهش نامه خراسان بزرگ». شماره ۳۵. تابستان ۱۳۹۸. صص: ۳۷-۵۶.
- حقیقی، محمد؛ نقدی، رضا. (۱۳۹۷). *آستان قدس رضوی: متولیان و نایب التولیه‌ها*. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- رامپولا، مری لین. (۱۳۹۴). *راهنمای نگارش تاریخ*. ترجمه لی لاسازگار. تهران: نشر آگاه.
- رضوانی، علیرضا و آیتی، مهدی. (۱۳۸۴). *در جستجوی هویت شهری مشهد*. تهران: وزارت مسکن و شهرسازی.
- رهنما، محمدرحیم. (۱۳۹۰). *شناسایی و وجه تسمیه معابر، محلات و اماکن عمومی بافت قدیم شهر مشهد*. مشهد: شهرداری مشهد. اداره کل روابط عمومی و بین الملل. انتشارات سخن گستر.
- سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی (ساکماق). سند شماره: ۱۳۷۷۹۷/۳۱.
- سیدمن، استیون. (۱۳۸۶). *کشاکش آزاد در جامعه شناسی*. ترجمه هادی جلیلی، تهران: نشر نی.
- سیدی، مهدی. (۱۳۸۶). *مسجد و موقوفات گوهرشاد*. قم: انتشارات کومه.
- شاهدی، مظفر. (۱۳۸۶). «نگاهی گذرا به مخالفت روحانیون و اسلام‌گرایان با لویح انقلاب سفید در دوره نخست‌وزیری اسدالله علم (تیر ۱۳۴۱-۱۵ خرداد ۱۳۴۲)». *تاریخ معاصر ایران*. شماره ۴۳. صص: ۲۳-۷۴.
- عطاردی، عزیزالله. (۱۳۸۱). *فرهنگ خراسان*. ج ۲. تهران: نشر عطارد.
- فاضلی بیرجندی، محمود. (۱۳۹۸). *تاریخچه‌ای از فرمانروایان خراسان؛ از آغاز تا پایان پهلوی*. تهران: نشر پایان.
- فلیک، اووه. (۱۳۸۷). *درآمدی بر تحقیق کیفی*. ترجمه هادی جلیلی. تهران: نشر نی.
- لمبتون، آن. ک. (۱۳۶۲). *مالک و زارع در ایران*. ترجمه منوچهر امیری. تهران: وزارت فرهنگ و آموزش عالی. مرکز انتشارات علمی و فرهنگی.
- متولی حقیقی، یوسف. (۱۳۸۴). *تاریخچه آموزش و پرورش نوین خراسان از آغاز تا انقلاب اسلامی*. مشهد: نشر مرنديز.
- ملک، حسین. (۱۳۳۶). «*وقف‌نامه‌های املاک و مستغلات تهران و خراسان* تقدیمی این چاکر خانه‌زاد آستان ملائک پاسبان حسین ملک بعتبه عرش درجه علیه رضویه ارواحنا فداه».
- موتمن، علی. (۱۳۴۸). *راهنمای تاریخ آستان قدس رضوی*. مشهد: آستان قدس رضوی.
- مولوی، عبدالحمید. (۱۳۵۳). *پیش‌نویس موقوفات آستان قدس*. به شماره ثبتی ۵۸۵۰۴ کتابخانه آستان قدس رضوی.
- نوائیان رودسری، جواد. (۱۳۹۰). «تاراج موقوفات در عصر پهلوی با نگاهی به تلاش‌های امام (ره) در راه احیاء مسئله وقف در ایران». *ویژه‌نامه تحلیلی دفتر پژوهش فرهنگی هنری خراسان*. شماره ۱۸، بهمن ماه ۱۳۹۰. مشهد: انتشارات موسسه فرهنگی هنری خراسان، صص: ۳۶-۳۷.
- نیازی، محسن؛ کارکنان نصرآبادی، محمد؛ جعفرپور، مرتضی. (۱۳۹۴). *جامعه‌شناسی وقف*. تهران: سازمان اوقاف و امور خیریه.
- نیک‌مهر، اسدالله. (۱۳۹۱). «وقف در مشهد؛ عصر پهلوی»، *پایان نامه کارشناسی ارشد*. استاد راهنما: هادی وکیلی. دانشگاه فردوسی. دانشکده ادبیات و علوم انسانی.
- نیک‌مهر، اسدالله؛ وکیلی، هادی. (۱۳۹۲). «نیت و مصارف موقوفات واقفان مشهد در دوره پهلوی اول و دوم (با تکیه بر وقف‌نامه‌های اداره اوقاف خراسان رضوی و آستان قدس رضوی)». *مطالعات اسلامی*

تاریخ و فرهنگ. سال چهل و پنجم. شماره پیاپی ۹۱. پاییز و زمستان ۱۳۹۲. صص: ۱۰۹-۱۳۱. ویر، ماکس. (۱۳۸۵). *اخلاق پروتستانی و روح سرمایه‌داری*. ترجمه عبدالکریم رشیدیان و پریسا منوچهری کاشانی. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

منابع اینترنتی

برنامه پنجم توسعه عمرانی کشور (تجدید نظر شده) ۱۳۵۲-۱۳۵۶. قسمت اول؛ کلیات اقتصادی و اجتماعی، مصوب کمیسیون برنامه مجلس و کمیسیون برنامه مجلس سنا مورخ ۱۳۵۳/۱۲/۲۴. برگرفته از سایت: <https://rc.majlis.ir/fa/law/show>؛ ۹۷۲۶۷. تاریخ مشاهده: ۱۴۰۳/۰۹/۰۸. پایگاه نمایه‌سازی مدیریت اسناد آستان قدس رضوی. نشانی: <https://opac.razavi.ir/faces/search/bibliographic/biblioAdvancedSearch.jspx>

References

- Adloff, Frank (2014), *Foundations and the Charisma of Giving: A Historical Sociology of Philanthropy in Germany and the United States*. International Society for Third-Sector Research and The Johns Hopkins University. DOI 10.1007/s11266-014-9508-4.
- Agha mollaei, Iraj (2005). *History of education in modern Mashhad*. Mashhad: Marandiz publisher. (in Persian).
- Akbari, Abolfazl (2020). *Sociological Analysis of the Impact of Waqf on Development in Mashhad (Comparative Historical Study of Timurid, Safavid and Pahlavi Periods)*. PhD Thesis, Supervisor: Dr. Hossien Behravan, Department of sociology Faculty of Literature and Humanities, Ferdowsi University of Mashhad, Iran. (in Persian).
- Atarodi, Azizollah (2002). *Khorasan culture*, vol.2. Tehran: Atarod publisher.
- Azari khakeštar, Gulam Reza (2017). *The evolution of using modern medical endowments to serve the pilgrims of the Razavi Shrine. The role of endowments in the promotion of the culture of pilgrimage*. edited by Abulfazl Hasanabadi. Mashhad: Islamic research foundation of Aštan Quds Razavi. pp.268-289. (in Persian).
- Babaei, Mahmood (2011). *Administrative organization of Aštan Quds Razavi in the second Pahlavi period*. Master's thesis in the history. Faculty of Literature and Humanities, University of Bojnord, Bojnord, Iran. (in Persian).
- Bajde, Domen (2012), *Mapping the imaginary of charitable giving*. *Consumption Markets & Culture* 2012, 1–16. DOI:10.1080/10253866.2012.659433
- Barman, Emily (2007), *An Institutional Approach to Donor Control: From Dyadic Ties to a Field-Level Analysis*. *American Journal of Sociology*, Volume 112 Number 5 (March 2007): 1416–57. DOI: 10.1086/511802.
- Blaikie, Norman (2012). *Social Research: Paradigms in Action*. Translated to Persian by Seyed Hamid Reza Hasani and Mohammad Taghi Iman and Masoud Majedi. Qum: Research Institute of Hawzah and University. (in Persian).
- Burke, Peter (2015). *History and Social Theory*. Translated to Persian by Hossein Ali Nowzari.

Tehran: Tarhenaghd publisher. (in Persian).

Document Management Indexing database of Aṣṭan-Qods-Razavi.

Fazeli Birjandi, Mahmoud (2019). A history of the rulers of Khorasan; From the beginning to the end of Pahlavi. Tehran: Payan publisher.

Haeri Yazdi, Mohammad Hasan (2010). Waqf in Islamic jurisprudence and its role in the prosperity of Islamic economy. Mashhad: Islamic Research Foundation of Aṣṭan Quds Razavi. (in Persian).

Hasanabadi, Abulfazl (2011). The position of Custodians in the Waqf administration of Aṣṭan Quds Razavi. Aṣṭan Quds Razavi's special Waqf letter. Mashhad: Secretariat of the Supreme Cultural Council of Aṣṭan Quds. (in Persian).

Hatit, Shahnaz; Abtahi, Alireza; Nouraei, Morteza; Hasanabadi, Abulfazl (2019). The role of Khosravi Nakhri and textile factory in Khorasan on the social-economic situation of Mashhad(1926-1937). Journal of Great Khorasan. Volume 35, Summer 2019, pp.37-56. (in Persian).

Hourcade, Bernard (2003). Waqf and Modernity in Iran: Agriculture and Industry of Aṣṭan Quds Razavi. Goftogu Magazine. Number 39, March 2003, pp. 85-110. (in Persian).

Jafarian, rasul (2011). Endowment in the eras of Iran, serving and betraying the rulers. Analytical special issue of Khorasan Cultural and Artistic Research office. Khorasan Art Cultural Institute with the participation of Khorasan awqaf and charity affairs Department, number 18. (in Persian).

Jalali, Gholam Reza (1999). The history of Mashhad from the Constitution to the Islamic revolution. Tehran: Islamic Revolution Documentation Center. (in Persian).

Jalalian, Saeedeh (2011). Biography and performance of the Custodians of Aṣṭan Quds Razavi during the second Pahlavi period(1941-1951). Shamsheh; Electronic publication of the Organization of Libraries, Museums and Documents Center Of Aṣṭane Qudse Razavi. Volume 3, Number 10-11, spring and summer 2011. (in Persian).

Lambton, Ann K.S. (1983). Landlord and Peasant in Persia: a study of Land Tenure and Land Revenue Administration. translated to Persian by Manouchehr Amiri. Tehran: Book Translation and Publishing Company. (in Persian).

List of endowments of Aṣṭan Quds, kept in Aṣṭan Quds Razavi Document Center. (in Persian).

Machin, Laura.L & Richard A. Williams & Lucy Frith (2020), Proposing a sociology of donation: The donation of body parts and products for art, education, research, or treatment. <http://wileyonlinelibrary.com/journal/soc4.p:1-16>. DOI: 10.1111/soc4.12826

Malek, Hossein (1957). deeds of endowed Real estate in Tehran and Khorasan(?). (in Persian).

Molavi, Abdolhamid (1974). Draft endowments(waqfs) of Aṣṭan Quds. Registration number 58504 of Aṣṭan-Qods-Razavi Library. (in Persian).

Motamen, Ali (1969). Guide or History of Aṣṭan Quds Razavi. Mashhad: Aṣṭan Quds Razavi. (in Persian).

Motavali Haghghi, Yousef. (2005). The history of modern education in Khorasan from the beginning to the Islamic revolution. Mashhad: Marandiz publisher. (in Persian).

Naghdi, Reza; Haghigi, Mohammad (2018). Aṣṭan Quds Razavi: Trustees and Custodians. Mashhad: Islamic research foundation of Aṣṭan Quds Razavi. (in Persian).

Navaeian, Javad (2011). Expropriation of waqf in the Pahlavi era with a look at Imam Khomeini's efforts to revive the waqf issue in Iran. Analytical special issue of Khorasan Cultural and Artistic Research Office. Volume 18, January 2011. Mashhad: Khorasan Art Cultural Institute. pp. 36-37.

- Niazi, Mohsen; Nasrabadi, Mohammad; Jafarpour, Morteza (2014). *Sociology of Waqf*. Tehran: Awqaf and Charitable Affairs Organization. (in Persian).
- Nikmehr, Asadollah (2013). *Waqf in Mashhad in period Pahlavi*. Master's thesis. Supervisor: Dr. Dr. Ali Shariati Faculty of Letters and Humanities, Ferdowsi University of Mashhad, Winter 2013. (in Persian).
- Nikmehr, Asadollah; vakili, Hadi (2013). The Intentions and Disbursement of Endowed Properties of the Endowers of Mashhad in the First and Second Pahlavi Period. *Journal of history and culture*. volume 45, serial number 2, pp. 109-131. doi: 10.22067/history.v45i8.20164. (in Persian).
- Pierre Bourdieu (2010). *Practical Reason: On the Theory of Action*. Translated to Persian by Morteza Mardiha. Teran: naghshonegar publisher. (in Persian).
- Rahnama, Mohammad Rahim (2011). *Identification and designation of passages, neighborhoods and public places of the old context of Mashhad city*. Mashhad: Mashhad Municipality, Department of Public and International Relations, Sokhon Gostar Publisher. (in Persian).
- Rampolla, Mary Lynn (2015). *A Pocket Guide to Writing in History*. Translated to Persian by Layla Sazgar. Tehran: Agah publisher. (in Persian).
- Rizvani, Alireza and Ayati, Mahdi (2005). *In search of the urban identity of Mashhad*. Tehran: Ministry of Housing and Urban Development. (in Persian).
- Seidman, Steven (2007). *Contested Knowledge: Social Theory Today*. Translated to Persian by Hadi Jalili. Tehran: Nashre-Ney. (in Persian).
- Seyedi, Mahdi (2007). *Goharshad mosque and endowments*. Qom: Komeh publisher.
- Shahedi, Mozaffar (2007). A brief look at the opposition of clerics and Islamists to the White Revolution bills during the prime ministership of Asadollah Alam(1962-1963). *Quarterly journal of contemporary Iranian history*. Volume 43,pp 23-74.
- Skocpol, theda (2009). *Vision and method in historical sociology*. Translated to Persian by Hashem Aghajari. Tehran: nashr-e-markaz. (in Persian).
- Takhshid, Mohammad Reza (1998). Reforms and modernization policies of Reza Shah and its impact on the power and influence of clerics. *Journal of law and political science*, Tehran University. Volume 40, Serial number 1050, Summer 1998, pp.93-117. (in Persian).
- Teah, M. and Lwin, M. and Cheah (2014), Moderating Role of Religious Beliefs on Attitudes towards Charities and Motivation to Donate. *Asia Pacific Journal of Marketing and Logistics*. 26 (5): pp. 738-760.
- The country's fifth urban development plan (revised) 1973-1977, first part: economic and social generalities, approved by the parliament program committee and the senate program committee dated 1975/3/15. (in Persian). <https://rc.majlis.ir/fa/law/show/97267>
- Uwe, Flick (2008). *An introduction to qualitative research*. Translated to Persian by Hadi Jalili. Tehran: Nashre-Ney. (in Persian).
- Weber, max (2006). *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. Translated to Persian by Abdul Karim Rashidian and Parisa Manouchehri. Tehran: Scientific and cultural publishing company. (in Persian).
- Wiepking, pamala (2008), *For the Love of Mankind: A Sociological Study on Charitable Giving*. ISBN: 978-90-77383-07-0.
- Document No. 137797/31(Sākmāq); Organization of Libraries, Museums and document center of Aṣṭān Quds Razavi